

**Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова
Наукова бібліотека**

ДРАГОМАНІВСЬКА ШЕВЧЕНКІАНА

*Драгоманознавчі студії та бібліографічні розвідки
до 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка*

**Київ
Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова
2013**

УДК 81: 94(477) (092) : 012 Драгоманов&Шевченко
ББК 81.2р-3:63.3(4Укр) +91.28
Д72

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова
(протокол № 9 від 28 лютого 2013 р.)*

Наукова редакція: *В. Ф. Погребенник, доктор філологічних наук;
Л. В. Савенкова, кандидат педагогічних наук.*

Упорядник бібліографічного покажчика – Н. І. Тарасова

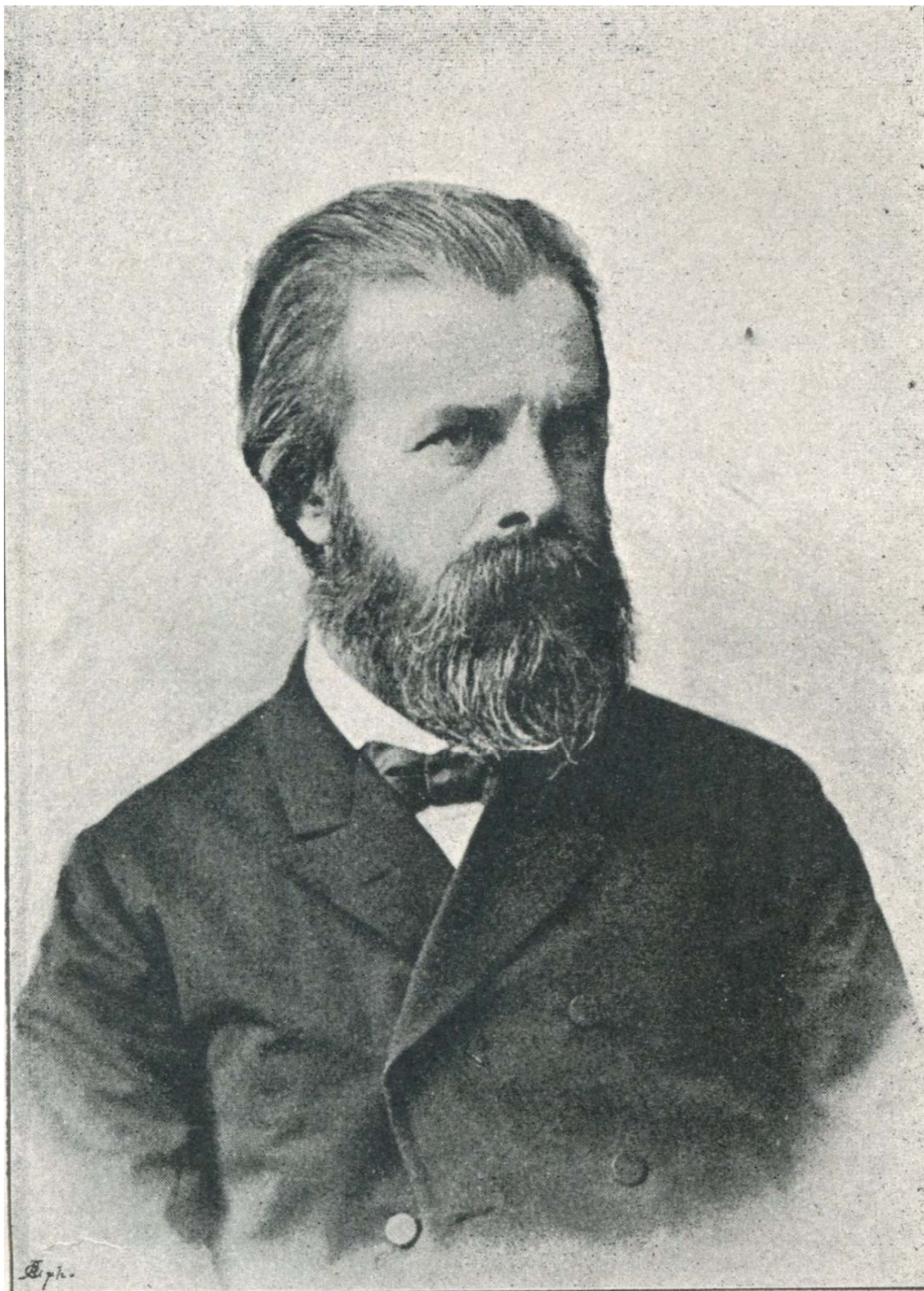
Д72 Драгоманівська шевченкіана : Драгоманознавчі студії та бібліографічні розвідки до 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка / Міністерство освіти і науки України; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Наукова бібліотека; автори статей В. П. Андрущенко, В. Ф. Погребенник ; упоряд. бібліографічного покажчика Н. І. Тарасова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – 102 с., портрети. – До 200-річчя Т. Г. Шевченка.

Добірку Драгоманознавчих студій і бібліографічний покажчик “Драгоманівська шевченкіана” укладено до 200-річчя від дня народження геніального українського поета, художника і мислителя Тараса Шевченка. У сфері наукових інтересів М. Драгоманова завжди перебувала історія світової культури, в т.ч. української літератури. Він представив власну, позитивістську, з філософською основою, систему бачення українського літературного процесу від давнини до кінця ХІХ ст., реалізував її, зокрема, у площині літературно-критичних оцінок розвитку української літератури та відгуків на публікації її творів. Як самобутній дослідник історії письменства та національного фольклору, літературний критик – майстер літературної полеміки й рецензент, оборонець українського художнього слова від царських заборон, М. Драгоманов належав до числа найглибших шевченкознавців свого часу, послідовно популяризував творчість Т. Шевченка. У покажчику представлено біля 60 праць Драгоманова, де згадується ім'я й набуток Кобзаря, деколи у дискусійному плані.

У виданні використано дослідження вчених університету, матеріали бібліографічних покажчиків “Спис праць М. Драгоманова”, укладений М. Павликом, “М. П. Драгоманов і Галичина” (укл. М. Гордій, Г. Домбровська, Т. Романченко), “М. П. Драгоманов: 1861-2011 рр. (укл. М. О. Мороз, В. А. Короткий, І. І. Тіщенко та ін.), каталоги і картотеки Наукової бібліотеки НПУ імені М. П. Драгоманова, інші інформаційні та бібліографічні ресурси.

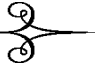
Видання містить вступну статтю В. П. Андрущенка і В. Ф. Погребенника: “Михайло Драгоманов: постать в інтер'єрі часу”, дві розвідки останнього “Михайло Драгоманов як шевченкознавець” і “Драгоманов як літературознавець”, а також бібліографію праць М. П. Драгоманова про Тараса Шевченка, коментуючі матеріали, іменний покажчик.

УДК 81: 94(477) (092) : 012 Драгоманов&Шевченко
ББК 81.2р-3:63.3(4Укр) +91.28

М. Д. Павлов

***Віктор Андрущенко,
Володимир Погребенник***

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ: ПОСТАТЬ В ІНТЕР'ЄРІ ЧАСУ

В українському суспільстві початку ХХІ ст. особливо актуальною є необхідність духовного відродження, яке неможливе без опертя на ідейно-науковий досвід поколінь, мислительні набутки світочів та визначних корифеїв науки України попередніх століть і десятиліть. Одним із потужних духовних генераторів “гуманітарної аури нації” (Л. Костенко) є, зокрема, науково-творча спадщина вчених-полігісторів – в Україні ХІХ-го століття це М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, І. Франко, В. Антонович, М. Грушевський і ін. В умовах роз’єднаності й несвободи батьківщини та зумовлених цим перешкод у науковому і культурному розвитку праця цих

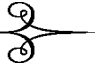

вчених була для України всім: історіографією, філософією, політичною трибуною нації, науковою скрижаллю свободи думки і слова тощо.

При цьому в силу історично-політичних обставин, які склалися в Україні впродовж двох останніх століть, історична й філологічна “материкова” науки донедавна були позбавлені можливості об’єктивно дослідити особливості, вагу та значення непроминальних праць цих учених. Навіть принагідні згадки про їх ідею України та гідного її місця у “концерті європейських народів” (І. Франко), національну окремішність українців і самобутність культури нашого народу в царські та радянські часи жорстоко переслідувалися. Цим було зруйновано відповідні теоретичні й методологічні напрацювання, відкинуто наукові концепції чільних українознавців межі ХІХ–ХХ – початку ХХ ст. – І. Франка, М. Грушевського, С. Єфремова, А. Ніковського, М. Зерова. Репресованою виявилася ціла наука українознавства. Не зазнали визнання і розповсюдження через свою буцімто ретроградну буржуазність порівняльні літературознавство і компаративістика, впроваджені в Україні та Болгарії М. Драгомановим, на десятиліття на батьківщині вченого запанував вульгарний соціологізм.

В зв’язку з цим у плюралістичних умовах незалежної України (досі ще не ознаменованих виданням наукової спадщини М. Драгоманова – найдокладнішим залишається п’ятикнижжя його праць, створене й видане НПУ ім. М. П. Драгоманова) особливо вагомим бачиться інтегративне висвітлення цілісної постаті мислителя, вивчення його непроминальних думок та ідеалів, повернення в обіг цілого ряду праць. Усе це збагатить розуміння актуальності та значущості доробку визначного сина України, розширить уявлення про масштаби його багатогранної діяльності, повніше розкриє науково-творчу індивідуальність М. Драгоманова.

Проблема адекватного реконструювання наукового набутку значного репрезентанта української науки, суспільно-політичної думки, публіциста, мемуариста – це насамперед проблема наукової об’єктивності, належної повноти й

різноаспектності висвітлення цієї науково-творчої особистості без спотворюючих унесень “лівої” чи й “правої” політичних тенденційностей, у ширших контекстуальних зв’язках із громадським життям, розвитком науки і культури, а також із врахуванням векторів та алгоритму еволюційного розвитку персоналії.

Щодо цього, то видатному українському вченому, ствердимо зразу, не пощастило як за життя, так і після смерті. Головна причина цього – негування й критика В. І. Леніним постаті визначного антицентраліста. Ленінське тавро “націоналістичного міщанина”, викликане неприйняттям Драгомановим великодержавного централізму та політики русифікаторства, визначило долю спадщини вченого в СРСР. В результаті ленінського невизнання особи й спадщини (в цілому) вченого у СРСР “Драгоманова краще було не цитувати навіть тоді, коли без цього імені, здавалося б, й історикові, й літературознавцеві, й фольклористові важко було малювати попередні епохи, вивчати українську культуру, досліджувати українську науку”¹.

Із іншого боку над ним тяжіло (й тяжіє досі) донцовське неприйняття плитко потрактованого космополітизму вченого – за ігнорування його ідейно-світоглядної зміни. Навіть у добу незалежності батьківщини дехто прагне проголосити Драгоманова чистої води “космополітом”, не враховуючи той факт, що у нього цей термін багатозначний. Він означає і “європеїзм”, і “компаративізм”, і “не-націоналізм”. При всій контрверсійності своїх поглядів (і таких самих їх оцінок) безрідним космополітом Драгоманов не був, а вважав себе просто українцем. Один із його псевдонімів – Українець”². Його гасло – “Космополітизм у цілях, націоналізм у формах і способах” – вклало у перший із двох ужитих термінів значення всеєвропейськості мислення.

¹ *Дашкевич Я.* Постаті : нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 289.

² *Денисюк І.* Речник національної ідеї // Літературна Україна. – 2006. – 3 серпня. – С. 7.

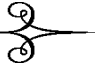
Вельми промовисто з цього приводу висловився сам учений у праці “Нові українські пісні про громадські справи”, в якій висловив жаль: через чужі держави й школи наші освічені люди перестали бути українцями й стали “поляками, венгерцями, москалями, волохами” (румунами) тощо. Таке зречення всього свого, твердо певен Драгоманов, – зовсім не на користь космополітичного вселюдства, а тільки на благо чужих держав, це справжня хвороба-“болість і навіть дурниця”. Тому першочерговим завданням для освічених людей він визнавав крайню потребу думати, говорити й писати рідною мовою, працювати на свій народ та поривати його на змагання за встановлення на власній землі “вільних державних, громадських й господарських порядків й вільної наукової освіти”. Ці вболівання за Україну та рідний народ “і сьогодні пропікають свідомість актуальними оцінками стану співпраці інтелігенції з народом та особливо гострою на сучасному етапі проблемою ”влада і народ”³.

Тож прийшов час, як цілком слушно відзначив Я. Дашкевич, на відновлення драгоманознавства на наукових засадах. І якщо українська національна наука прогресуватиме, то зможе адекватно осмислити велич небуденної і одночасно “суперечливої фігури, яка внесла в українське суспільне життя кінця минулого століття стільки бурхливої пристрасті і творчого ферменту, що після Драгоманова український народ врешті почав виходити на шлях розвитку модерної нації”⁴. Тоді повною мірою стане очевидним: декабристський нащадок і духовний продовжувач змагань кирило-мефодіївців, глибоко принциповий учений-нонконформіст, велетень праці й творець самобутньої політичної доктрини, засновник нової генерації української еміграції й натхненник радикальної партії в Галичині, ідейний наставник І. Франка, Лесі Українки, М. Павлика й багатьох інших, Михайло Драгоманов став першим українським політичним лідером нової доби. Він

³ Дмитренко М. Українська фольклористика другої половини XIX століття: школи, постаті, проблеми. – К., 2004. – С. 242.

⁴ Дашкевич Я. Постаті : нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. С. 293.

мужньо став на нерівну боротьбу з великодержавним московським і польським (у Галичині) шовінізмом, із російським реакційним панславізмом, протиставивши останньому загальноукраїнське слов'янофільство.

Драгоманов сигналізував у Європі про царські проскрипції української культури і літератури, протидіяв драконівським заборонам продуманою системою женецьких видавничих акцій; виступав проти кволого наддніпрянського українофільства, галицького москвофільства і закарпатського мадяронства, “обрусення” й “обпрусення” частин Польщі та турецького гніту балканських слов'ян. Він багато зробив для об'єднання Галичини й Закарпаття з Україною, навіть перемістив, як пишуть сучасні історики, центр східнослов'янського політичного руху – того майбутнього, що мав виникнути, – в Україну.

Мертволицькому самодержавному диктату центру, імперської російської метрополії, Драгоманов протиставив ідею конфедеративної асоціації вільних її суб'єктів на зразок кантональної системи побудови держави у Швейцарії, пов'язавши з громадівським союзом “вільних спілок” відсутність кривди людини й нації, повноту забезпечення гармонійного розвитку окремих індивідуумів, цілих народів і держав. Іншими словами, писання Драгоманова різного часу показують: ідеалом для історика була не централізована бюрократична держава типу Росії, а громадська, – як згодом назвав її англійський філософ Е. Берк, свого роду народний *commonwealth*, що ставив би за мету *consensus omnium* – національну суспільну злагоду.

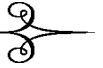
Узагалі ж проблема конфронтативних стосунків імперського центру та нацменшинних окраїн, взаємин асимілюючої метрополії й асимільованих провінцій становить одну з ключових проблем, які вчений активно й різноаспектно осмислював у різні десятиліття в синтетичній сув'язі підходів, виступаючи водночас політологом, істориком, філологом, краєзнавцем, культурологом, релігієзнавцем, пресологом і публіцистом. З огляду на важливість проблеми “центр і

окраїни” проф. М. Гревс і Б. Кістяківський, згодом теж професор, упорядники “Политических сочинений” М. П. Драгоманова (Москва, 1908), присвятили їй першу книжку праць ученого, упорядковану ними та споряджену вступними статтями. До неї ввійшли праці та статті вченого-полігістора, видрукувані впродовж 1872 – 1892 років у тогочасній періодиці, журналах “Вестник Европы” (Санкт-Петербург) та “Діло” (Львів). Недовідомими на батьківщині вченого й тому вартими тут окремої уваги залишаються такі його важливі й розлогі розвідки, як “Восточная политика Германии и обрусение”, “парні” студії “Евреи и поляки в Юго-Западном крае” та “Русские в Галиции”, а також панорамні статті “Литературное движение в Галиции”, “Литературно-общественные партии в Галиции” і “Новые движения среди русских галичан” (слід одразу внести ясність: “руськими” в Галичині, а також “руськими галичанами” Драгоманов відповідно до російських цензурних умов називав “русинів”, тобто українців західної частини наших земель).

Перший масштабний публіцистичний виступ Драгоманова, “Восточную политику Германии и обрусение” можна жанрово атрибутувати як політологічну монографію. Вона народилася з автопсії, ставши результатом мандрівки її автора влітку 1871 року через воюючу тоді з Францією Німеччину (Берлін, Саксонія, Лужицький край) почерез Чехію до майбутньої союзниці Німеччини у I Світовій війні Австро-Угорщини (Відень). В “Австро-руських споминах (1867–1877)” автор розкрив імпульси до її написання: зроджена всім баченим і передуманим про експансіонізм “побідоносної Тевтонщини” (Drang nach Osten) у бік “Слов’янщини з Росією” ця стаття на 218 сторінок великоформатного друку стала свого роду мрією – про те, “яку б то силу показала Славія, якби в ній запанувала федеральна демократія в дусі Костомарова – Шевченка, а не ополячення, а потім московське “обрусение”. Щоб голова не тріснула, сів я писати ту статтю...”⁵.

⁵ Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці : в 2 т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 178–179.

Тобто цінність цієї монографії, належної ще до першого періоду наукової діяльності мислителя, полягає у тому, що вона чітко виявляє і розлого формулює коли й не “всі головні риси його політичного світогляду” (Б. Кістяківський), то принаймні ключові у 70–80-ті рр. його ідеї. Насамперед політичного федералізму народів як органічного наслідку зростання культурно-освітнього їх рівня, зокрема й бездержавних та малочисельних етносів нацменшин, розвитку і збагачення національних письменств усіх народів. Звідси й походить увага Драгоманова у серії дописів, опублікованих “Вестником Европы” у першій половині 70-х рр., до краєзнавче-культурологічних тем новокельтського і провансальського руху у Франції, становища поляків і євреїв в Наддніпрянській Україні та українців у Східній Галичині, суспільно-політичних і літературних рухів останніх, народних говорів і необхідності місцевого елемента у викладанні в “підросійській” Україні, проблем правопису та здобутків найновішої української літератури.

Як названа монографія, так і інші розвідки, вміщені у згаданому виданні, вражають сьогоденного читача огромом охопленого й осмисленого матеріалу зі сфер історичної, політичної, культурної тощо дійсності⁶, широтою аргументації, енциклопедичністю і багатющою джерельністю, гострою полемічністю та безкомпромісною твердістю у відстоюванні політичного вселюдського ідеалу навіть у цих підцензурних виступах, прогностичною далекозорістю публіциста. Таких “статей”, як “Восточная политика Германии и обрусение”,

---

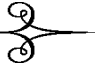
⁶ Ось, наприклад, як скомпоновано монографію: епістолярний вступ, який уводить *in media res*, 12 розділів, які ширяться концентричними колами, та висновки. Предметом обговорення у розділах виступають події міжнародної політики (гаштейнські перемовини канцлерів Німеччини й Австрії) та нової політичної ситуації між Німеччиною, Росією і Францією; турецьке питання; польське питання в Росії, її національний склад; процеси полонізації, протидії їй у непольських регіонах народних литвофільства і білорусофільства та шкода від насильницької русифікації Польщі; інші вади самодержавної стратегії – бюрократична централізація, “політика наслідування” і консервативне доктринерство режиму та їх результат, ворожість окраїн до центру; московське слов’янофільство та його присутність у культурному просторі Галичини і “підросійських земель”; врешті, розвиток нової західноукраїнської літератури від М. Шашкевича до Ю. Федьковича.

сьогодні не знайдеш не тільки в Україні, бо змінився – змалів – “формат” публіцистичних матеріалів, практично відсутні такого масштабу публіцисти-полігістори, знизилася роль виступів друком як креслеників розвитку цілих суспільних рухів. Адже головний висновок Драгоманова цілком придатний і для сьогоденішнього політичного узусу Росії чи й України: єдино правильною політикою держави вчений бачив піклування про матеріальний і моральний розвиток населення центру й окраїн.

Суспільствознавець М. Драгоманов, публіцист і політолог, сильний історизмом свого мислення, його інтердисциплінарним характером, відданістю істині. Вчений завше з’ясовував історичне коріння проблеми (“Євреї и поляки в Юго-Западном крае” й ін.), вступав у обґрунтовану полеміку з тенденційністю виступів тогочасних мас-медіа – непослідовних у польському питанні німецьких ліберальних органів друку чи й провідників системи обрусіння консервативних “Московских ведомостей” і “Голосу”, репрезентованого газетою “День” московського слов’янофільства, в дійсності великодержавно-шовіністичного панславізму.

Драгоманов-полеміст розкривав помилки філосемітів і “юдофобів”, неслухняність думок про літературний “сепаратизм” товариства “Просвіта” (“Литературное движение в Галиции”); показував вибірковість польського козакофільства; не сприймав спроб австрійської бюрократії боротися проти розвою світської літератури в Галичині на народній основі (“Русские в Галиции”); послідовно виступав проти клерикалізму, відсталого “святоюрства” “старих”, тобто рутенства галицьких “москвофілів” (“Литературно-общественные партии в Галиции”), політичної “еквілібристики” народовських “новоерівців” – і це при тому, що Драгоманов водночас віддавав належне “безкорисливій відданості” народовців інтересам українства; він вітав і пропагував добрі ауспіції, які знаменувала в галицькому суспільному русі діяльність радикальної партії (“Новое движения среди руських галичан”) тощо.

Як історик-суспільствознавець підходив М. Драгоманов до нових явищ і подій літературної дійсності, підкреслюючи суспільну потребу наближення псевдокласицистичного (термін М. Зерова) галицького письменства до народного життя. З цієї причини він вітає переорієнтацію красної словесності від тем про давніх князів у душі писань Б. Дідицького до живих тем змагань селянства за “ліси і пасовиська” (вони є важливим складником уже творчості І. Франка, присвяченій народному життю). У шостому розділі монографії літературні погляди Драгоманова призвели до виокремлення як єдиного таланту тодішнього західноукраїнського письменства постаті М. Шашкевича, основоположника, згідно з цікавою версією вченого, галицького українофільства.

Історик у літературознавстві, Драгоманов слушно підкреслив продуктивний вплив Наддніпрянщини на становлення Шашкевича й на творчість його наступника Ю. Федьковича, продовжувача традиції геніального Кобзаря. Характеризуючи контекстуально українське літературне відродження початку ХІХ ст., учений обґрунтовано підніс як знакові осяги фольклористики доби передромантизму та романтизму, поставив питання фактично про існування української школи у польській і російській літературах, окреслив вагомий вплив “Історії русів” на того ж Т. Шевченка. Розмисел про динаміку антипольського й антимосковського векторів історичної теми поезії митця вилився, по суті, у наукову постановку проблеми “Шевченко як руйнівник гетьманського міфу”.

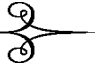
Сумлінний оглядач якщо не кволого тоді ще літпроцесу, то принаймні перебігу суспільно-літературного життя, Драгоманов не минав і маргінальних його явищ на зразок балагульщини чи москвофільської друкованої продукції. В огляді останньої Драгоманов вказав на невідповідність описів вигаданої заможності російських сіл і народу реальній дійсності у писаннях І. Наумовича, проте й на придатність простої їх форми для потрібних народові популярних видань. Натомість високої оцінки публіциста заслужила літературна продукція

радикалів – повісті “Ребенщуківа Тетяна” М. Павлика й “На дні” І. Франка, його цикл “Борислав”, а також великий роман “того ж напрямку” “Хіба ревуць воли, як ясла повні?” Панаса Мирного й Івана Білика, опублікований Драгомановим у його женецькій друкарні.

Сталою у різних десятиліттях наукової діяльності М. Драгоманова була та особливість наукового світогляду вченого, що не визнавала ніякі явища статичними й сталими, а, навпаки, бачила “тільки перемену (еволюцію), рух (динаміку)”. Розвідки мислителя виявили також методологічний принцип полігістора інтегрувати свідчення суміжних наук про різногранний предмет, бачити в ньому окреме й загальне, індивідуальне й суспільне, національне й загальнолюдське в єдиному конкретно-історичному процесі. Науково-творча парадигма історика Драгоманова ґрунтувалася на реконструкції подій давнішої чи новішої історії незалежно від поглядів і концепцій попередників (коли вони у чомусь виявлялися незбійними з істиною, якою її бачив учений), на підходах, не заанґажованих нічим, окрім історичної істинності. Він писав, за власним зізнанням, на основі фактичних спостережень та без ніяких “предвзятих ідей”. Водночас принцип історизму, взятий на озброєння, диктував ученому необхідність уміння глянути на світ ширше, ніж “сьогоднішні форми життя”. Речник суспільного прогресу, Драгоманов уважав його наріжним каменем національно– й соціально-визвольного руху широких народних мас.

Науковому метатексту Михайла Драгоманова властиві активність приміток-покликів – “другого тексту”, який посилює перший або відбруньковується від нього самостійно, розгалужена аргументованість, предметність і “живість” викладу, збагачення його колоритними народними фразеологізмами чи й гумористично-іронічним дотепним висловом (“московський ладан”, “петербурзьке болото”, “Толкучий рынок русской литературы”, “медицина страдает гомеопатией” і т.п.).

Драгоманов залюбки культивував своєрідний тип студії-публікації, включаючи до своїх статей справжні документи часу. Мова йде, скажімо, про наведене в монографії прекрасне зізнання В. Антоновича щодо благородних причин реукраїнізації таких, як він, кращих представників колись полонізованої шляхти, або про знаковий виступ репрезентанта української східної Галичини о. Качали на Слов'янському з'їзді у Празі в рік “весни народів”). Об'єктивізм (“буржуазний” у радянській риторичній системі координатів) Драгоманова-історика не означав приховування його світоглядних і політичних симпатій та антипатій, спрямованих щодо сил реакції у Росії – всіх отих “турків внутрішніх”, бюрократів, реакціонерів-клерикалів, офіційних “ура-патріотів”, безпринципних угодовців-політиків і всіляких самодурів. Драгоманов-історик був завзятим полемістом, критиком обскурантизму, речником ідеї політичної волі з земським самоуправлінням.

Звісно, на згаданих працях ученого помітно й карб часу, коли їх було створено. Адже публіцистика, що зазвичай твориться на злобу дня й пишеться гарячими слідами подій, стає неактуальною значно швидше, ніж цінні продукти наукової чи власне літературної творчості. Це означає, що не слід абсолютизувати слушності деяких тез ученого з приводу соціалізму, націоналізму, шкідливості “одрубності”, політичної чи культурної, України від Росії, можливостей тріумфу демократії в тодішній Галичині тощо. Деякі з цих тверджень відсунули вбік сам плин часу, перебіг історії (так, сучасна Німеччина втратила мілітаристський дух, однак для цього потрібними їй виявилися дві програні світові війни; Росія ж не тільки брязкає зброєю й у ХХІ ст.) чи хід політичних подій. Іноді життя коригувало деякі підходи вченого – наприклад, звужуюче літературу ставлення до неї як до “живописання побуту”. А деякі пріоритети змінив еволюційний розвиток М. Драгоманова наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. Скажімо, він, остаточно розчарувавшись перед смертю у російській демократії і так званому соціалізмі, писав у листі від 29 вересня

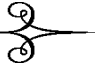
1894 р. до І. Франка, що вважає себе на українському ґрунті європейським лібералом і соціалістом на зразок радикалів і соціалістів англійських, тобто фактично є речником соціал-демократизму з щиро “людським обличчям”.

Не можна скидати з уваги висловлений пізніше коректив до деяких поглядів М. Драгоманова, що засвідчив його ідейну й світоглядну еволюцію в наступні півтора десятиліття. Взагалі-то наукову діяльність М. Драгоманова варто періодизувати на такі три етапи: 1) перший період, що його складають історичні праці М. Драгоманова 1865-1876 рр. Це “київська пора” – до вигнання, коли він дав чимало хосенного навіть у режимній облозі, під тиском на вільну думку; 2) другий період – від 1876 р. до кінця 80-х (“жєневська пора”), коли вчений уповні скористався можливістю вільної наукової, політичної та публіцистичної творчості, а також просвітницької діяльності, відчутно поглибив свою дослідницьку порівняльну методу тощо; 3) третій період – від 1889 р. і до смерті влітку 1895 р. (“софійська пора”), коли Драгоманов багато в чому переглянув свої історичні концепти-константи, збагативши власний науково-творчий профіль і всю українську суспільно-громадську й наукову думку коштовними універсальними ідеями та історіософськими прозріннями.

Небезпечний для всілякого авторитаризму різних часів мислитель, Драгоманов у процесі світоглядної й ідейної еволюції чим далі, тим більше ставав в опозицію до російських революціонерів через їх великоросійський централізм, антикультурні тенденції, піднесення терору як принципу революційної боротьби. А його теза про федеративний устрій Росії виявилася настільки революційною, що зумовила несприйняття його особи російськими марксистами. Тож як історик він утілив у життя слова Е. Рєнана: “Для того, щоб мати слухність у майбутньому – треба, в певні хвилини, вміти зважитися стати немодним”.

Із приводу праць ученого слід відзначити тільки відносну й часткову слухність деяких закидів, що лунали і сьогодні лунають на адресу Драгоманова. Так, можливо, в 70-х і

80-х роках він більшою зосереджувався на соціальній, а не національній проблематиці, якою інколи жертвував задля загальнолюдських абстрактних космополітичних ідей. Проте слід повсякчас мати на увазі: в суспільно-політичних обставинах України ХІХ ст. соціальні й національні чинники тісно перепліталися. Під московськими царями соціальні змагання українського народу органічно переходили у національні. Дійсно, у 80-х рр. Драгоманов, назагал беручи, нехтував українським національним питанням – окрім розвідки “Історична Польща і великоросійська демократія” 1882-го р., де він писав про націоналістів як про тих, що відбиваються від “обезнароднюючого чавлення” чужої бюрократичної держави. Проте автокоректив щодо цього моменту принесли 90-ті роки. Не даремно, підсумовуючи, І. Франко визначив стрижень діяльності вчителя як пропаганду саме ідеї національної окремішності України і необхідності, щоб українська інтелігенція служила українському народові своїми інтелігентністю, тобто розумом і наукою. Цією однією ідеєю, писав І. Франко, перейняті всі його праці, видані в Києві, Львові, Відні, Женеві, Флоренції, Парижі, Петербурзі, Москві.

Зрілим істориком Драгоманов став тим позитивістом не у строгому кантівському розумінні й матеріалістом, який глибоко усвідомлював роль економічних чинників в історії суспільства, але не поділяв ортодоксії матеріалістичного розуміння історії. Натомість він підкреслював детермінуючу роль традиції, культури, національного характеру, вводив усвідомлення українства як частини європейської і світової цивілізації. Головною ідеєю вченого І. Франко недаремне виставив ідею людського активізму, розкріпачення людського духу та духовної сили маси, що допомагає зрушувати “віз людської цивілізації”.

Так, дійсно, утопічним було громадянство Драгоманова, але ж він природно еволюціонував до реальніших гасел народної демократії, заснованої на ширенні національної самосвідомості народу. Одно слово, науково об’єктивне відтворення історичних концептів ученого вимагає, відповідно до його власних

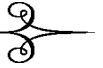

теоретико-методологічних засад, значної уваги до еволюції поглядів та характеру функціонування і переартикулювання ключових ідей у його працях різного часу.

В останній період діяльності Драгоманов уважав марксизм уже несучасною течією політичної діяльності, а західноєвропейських марксистів закликав “думати своєю головою”. Більше того, він поступово еволюціонував, як уже говорилося, до визнання ідеї української незалежності (висловивши думку про необхідність побудови суверенної української держави ще у праці “Нові українські пісні про громадські справи”), сприйняв також національну ідею. В тому числі як культурну – ту, що дозволяє досягти самоідентифікації, а з нею просвіти, розвою, свободи, щоби звільнити нашу “рідну ниву” від усього на ній “мертвого і гнилого”.

У третьому періоді в історичних працях і політико-публіцистичних виступах ученого сформувалися й стали предметом жвавого обговорення у Росії та в еміграції такі його висновки й імперативи: віра у висхідний розвиток демократизму в Європі; припущення щодо можливості зворотного руху історії; визнання зростаючої ролі громадської думки у житті кожної країни; певність у тому, що опору для патріотичної діяльності слід шукати “під ногами” – у рідному краї; принципове заперечення “динамітно-анархічної епідемії” терору: це не що інше, як провидча осторога перед державним тероризмом комуністів у ХХ ст. Особливо актуальними у сучасній Україні є драгоманівські проповіді етизму в політичній боротьбі (гасло “Чисте діло чистих рук потребує!”), заперечення всілякого обдурювання громадськості неправдивими заявами в перебігу політичного протистояння тощо.

“Політик, що розпочав свою діяльність від конструювання питоми української (бо Україну поставив у центрі своєї споруди утопічної системи анархізму – громадівства), кінчав життя як цілком не утопійний, а реальний і реалістичний радикальний

національний демократ”⁷. Громадівство в Драгоманова позбулося центрального стрижня – ідеї зв’язку самоврядних громад і територій у Росії й Австро-Угорщини з цими державами. В його полемічні “Листи на Наддніпрянську Україну” (1893) – відповідь на “Листи з Наддніпрянської України” Д. Вартового (Б. Грінченка), та інші розвідки вагомо входять, що є вельми симптоматичним, нериторичні поняття “політично-національний автономізм” як перша стадія суверенізації України, “свідома національна незалежність” у парі з просвітою.

Дуже високо ставив “пізній” Драгоманов-історіософ почуття національної солідарності, що “виробляється дуже важким процесом”, і цю його мудру прозірливість підтвердила новітня історія України. Підмурівком цього почуття у громадських справах учений виставив у “Листах на Наддніпрянську Україну” всенародне змагання до національної незалежності. Задля цього необхідно, як писав Драгоманов у статті “Всезагальне голосування й русини в Австрії” (1894) з тих же “Политических сочинений”, опертися на свій народ, пробудивши в ньому політичну і соціальну самосвідомість. А щоб це почуття “стало будуючим фактором у народному життю, треба, щоб і воно осложнилось свідомістю певних матеріальних і моральних інтересів”. Проте “навіть свідомо національна незалежність без певної просвіти не дасть ні лібералізму, ні демократії”⁸.

Осмилення минулого рідного краю зміцнило Драгоманівське усвідомлення важливості ідей еволюційного радикалізму, “котрі одні можуть одповідати інтересам нашої плебейської нації і котрі лишень новіша європейська форма всього живого, що думалось і робилось на Україні з XVI ст.: в повстаннях народних, в Запоріжжі, в обществі “Соединенных славян”, в Шевченку і братстві Кириловськiм, в більш

⁷ *Дашкевич Я.* Постаті : нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 294.

⁸ *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці... – Т. 1. – С. 442.

образованих кружках хлопоманів і українофілів 1860-70-х рр. і т. д.”⁹.

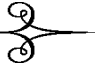
На Галичину та утворену під його духовим проводом так звану галицько-руську радикальну партію з її “симпатичним націоналізмом” Драгоманов покладав особливі надії щодо втілення у життя історичних національно-демократичних тенденцій та здобутків “нашого національно-демократичного поступового руху”. Тільки тоді, коли “ми покажемо свою силу хоч на частині своєї землі, зверне на нас увагу і Європа”, що, власне, й сталося в добу Помаранчевої революції. Крім того, українцям слід позбутися надії, що “вони можуть чогось досягнути без політичної й культурної праці”¹⁰. Нарешті, на схилі недовгого життя Драгоманов по-історіософськи мудро передбачив послаблення самодержавного режиму в результаті політичних катаклізмів (як програна російсько-японська війна, революція 1905 р.) та доленосні зміни після них, як зміну Першої світової війни для Росії на Лютневу революцію.

Мислитель відійшов із життя, залишивши Україні свою найдорожчу заповідь – тестамент політичної волі. Михайло Драгоманов увійшов в історію політичної й суспільної думки всієї Росії й слов’янського світу як людина, котра випередила свій час; як новатор-синергетик, що став предтечею ідеї громадянського суспільства, творець культу праці на користь України. Значення вченого виходить за межі українського й загальноросійського масштабу, він належить, як писали в ювілейному привітанні 1895 року С. Степняк-Кравчинський, Є. Лазарев і Ф. Волховський, “всеї великой славянской семье в такой же мере, как своей Украине...”

Сознательно или бессознательно, охотно или затыкая уши, русские революционеры почти всей своей массой идут по тому пути, который Драгоманов предвидел и не переставал указывать с первых дней своего появления за границей. Многие из его практических положений и указаний, основанных на подробном изучении политического организма современной России и на глубоком знании политической истории передовых

⁹ Там само. – Т. 2. – С. 441.

¹⁰ Там само. – Т. 1. – С. 440.

народов образованного мира, до такой степени опережают события, что могут быть оценены и утилизированы только после свершения политического переворота, который даст России возможность организовать и устроиться сообразно своим желанием и потребностям. Они могут быть названы его политическим наследством, завещанным потомству – надеемся, не весьма отдаленному”¹¹.

Тож читаймо праці Михайла Драгоманова – того живого символу Нової України, який повертав народ і культуру до власних історичних коренів, батьківських традицій, національних ідентичності й ментальності та одночасно вводив українців у лоно європейської цивілізації. Думаймо над ними, “граймо на всіх клавішах драгоманівщини” (М. Павлик)!

Володимир Погребенник

ДРАГОМАНОВ ЯК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ

У хронологічно спрямленому порядку першими звертаннями вченого до художньо-літературної спадщини людства слід визнати згадки про давнє письменство південно-східних народів в історичних студіях, політологічних розвідках і публіцистичних виступах Михайла Драгоманова. Так, у студії “Положение и задачи науки древней истории” (опубл. 1874) він оперує цілим рядом імен давньогрецьких авторів, яких назвав “історико-географами”. Це мілетці Кадм і Гекатей, Акузілай із Аргосу, Скілак із Каріандр, славний Геродот і ін. Їх писання

¹¹ Михайло Петрович Драгоманов 1841-1895 / Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. – Зладив М. Павлик. – Львів, 1896. – С. 86–87.

розглядаються як джерельна база для історичної науки, а самі вони поійменовані “логографами” (літописцями).

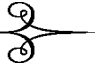
Прогрес тогочасного письменства М. Драгоманов убачав у розширенні мовної бази літераторів та налагодженні перших спроб діалогу між культурами, персоніфікованих для молодого вченого у працях єгиптянина Манефона, вавилонянина Бероза – з одного боку, та Филона з Библоса і Менандра Ефеського – із іншого. Цікаво, що Драгоманов не сповідував “грекоцентризм”, а, зіставляючи обшири східного світу й Геллади, припускав, що спадок останньої у рецепції тогочасних освічених людей міг бути потрактованим (не за дійсним значенням) як свого роду “сільські хроніки”.

Неповноту, прогалини у наукових знаннях і відомостях про давноминулі історичні епохи, а також нехтування суспільств народів-гегемонів культурою підпорядкованих чи віддалених народностей Драгоманов бачив суттєвою перешкодою, що вкрай ускладнює діяльність дослідників і формування наукової парадигми (див. закиди на адресу Тацита, Ювенала: I, 1¹). Сам же автор виступив досить сумлінним історіографом процесу входження цих древнощів у європейську наукову свідомість, оперував цілим рядом імен, назв, видань, опублікованих артефактів (на зразок “вавилонської епопеї про потоп” – поеми, спорідненої з єгипетською епопеєю про похід проти сирійського народу Кетаї” – I, 1, 25). Розвій такого типу студій у Європі в другій половині XIX ст. М. Драгоманов пов’язує з успіхами порівняльної лінгвістики, археології, вивченням міфів у їх міграції, із популяризацією серед громадськості пам’яток індійського, перського, асирійського, китайського тощо письменства.

Перспективна теза про різну стадіальність суспільного розвитку народів у кожную історичну епоху привела М. Драгоманова до відмови від того “повістувально-синхроністичного методу викладу історії, який заповіли нам

---

¹ Драгоманов Михайло. Вибрані праці. – Т. 1. – Кн. 1 / Історія, педагогіка, публіцистика. – К. : Знання України, 2006. – С. 19. Посилаючись на це видання далі, наводимо в круглих дужках у тексті номер тому, книги та сторінки.

зразки древньої історіографії” (I, 1, 32) Фукидіда чи Полібія, та до визнання потреби раціоналістично-скептичного перегляду “расказов древних”, критичного підходу до міфологізованих уявлень, ідеалізації старовини у пізніші епохи – без традиційного схиляння перед авторитетами (Платона, Ксенофонта, Арістофана, Діодора й ін.). Учений був противником “боротьби суб’єктивних тенденційностей” у науковому історичному поцінуванні, коли на “матрицю” давніх накладаються такі ж суб’єктивні пізніші підходи. Він, навпаки, виступав за пошук законів явищ і природних зв’язків між ними, за логічну систематику матеріалу й таку по змозі об’єктивну точність висновків, як у математичних чи природничих науках.

Задля цього відомості “давніх письменників” про далекі народи, як Геродота про оргімеїв чи Тацита про хавків, дослідникові варто перевіряти через зіставлення з фактами дійсності навіть пізніших народів різних частин світу (як-от сибіряків чи індіанців), присутніх у аналогічних мовах. Драгоманов цілком солідарний із думкою Ренана – поеми, байки, міфологія, священні книги Індії передають нам її душу, відбиток її світовідчуження, врешті, її портрет, створений нею ж. Тобто він обстоював такого типу використання соціологічного вивчення історичних явищ, став, за прикладом Бокля, Тейлора, Спенсера, речником інтердисциплінарних підходів учених та прибічником паралельного вистудіювання фактів древньої і нової історії. Так італійські автори XVI–XVII ст. пояснювали італійську історію грецькою і римською й навпаки. Іншими словами, в історичних явищах нового часу він бачив тяглість цивілізаційних виявів давніх народів і водночас процесуальність розвитку нових, що займають їх місце й мають проходити ті самі шаблі розвитку.

Розвідка М.Драгоманова “Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI–XVII столетии” (опубл. у 1875 р.) вже з перших сторінок творить колорит епохи за посередництвом присутніх і до певної міри образних висловлювань св.Павла, Лютера, Цвінглі, Еразма Роттердамського, Я. Гуса, Ф. Меланхтона, Кромвеля, “світочів” Локка й Мільтона, автора

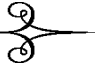
знаменитої “Ареопагітики”, “антихриста” Кальвіна, Социна, Гобса, Спінози, Гельвеція, Пуфендорфа, Армінія, Паскве, Белярміна, Боссюе, Тіндаля й ін. західноєвропейських церковних істориків та публіцистів, Г. Гроція, Ж. Де Местра, Ш. Дюмулена, Лафонтена, Руссо й Вольтера, переважно з приводу взаємин церкви і влади. Широку ерудицію виявляв учений при оперуванні іменами й працями менш відомих церковних письменників указаних століть (див. I, 2, 94-95; особливо докладно – голландця Коорнгерта, перекладача Гомера і Платона), а також наступного віку, наприклад французького католицького письменника Берж'є.

Ветхий Завіт, Закони Ману, імператорські едикти, папські послання, булли й бреве, писання отців церкви та монахів (як-от опозиціонера до папізму Фра Паоло Сарпі), навіть інквізиторів, епістоли Мадам де Севільє, трактати Сервета й “Утопія” Т. Мора, тогочасні памфлети й венеціанські паремії становлять різножанровий і потужний доказово-ілюстративний апарат ученого, спрямований у цьому разі проти “звичайної духовної казуїстики” та на утвердження віротерпимості. В конфесійному житті він пов'язував насамперед із неправославними впливами, зосібна протестантськими, початки якого вбачав у братствах і в таких “писателів”, як Іван Вишенський (це – один із наукових засновків статті “Малороссия в ее словесности”, 1870).

Іншого типу – “метеликове” для простолюду – писання М. Драгоманова “Про українських козаків, татар і турків” (опубл. 1876) для тверджень про татарське лихоліття ілюстрації бере з усної народної творчості – історичних пісень і кобзарських дум “турецького” циклу, рідше чумацького мелосу. Інкорпорування у текст всієї “Думи про Самійла Кішку” переводить розвідку в площину поширеного на той час жанру “студія + публікація”. Тобто красна словесність народу виступає у працях ученого автентичною посвідкою про давні часи й реальні конфлікти.

Література виконала роль присутньої компоненти й у педагогічних виступах Драгоманова, як в “Антракті з історії

українофільства (1863–1872)” (першодрук – 1877). Вихідним пунктом розмислу стали тут опубліковані “на пищу святого Антонія”, згідно авторської іронії (бо пустельник цей, як відомо, харчувався корінцями рослин і водою), народномовні віршові книжки “Сопілка” Павлуся – П. Чубинського, друге видання “Байок” Л. Глібова та “Починок” Ів. Подушки. Долю цих видань, як і часопису “Основа” й оповідань зі Св. Письма Опатовича Драгоманов із належними на те підставами пов’язав із особливостями розвою “українофільського духу в Росії” і “виговою книжок для народної освіти”. Показово при тому, що діяльність українського щиро демократичного напрямку Шевченка. Костомарова і Куліша вчений розглянув у розлогодому поклику як підготовку до реформ у Росії.

Головний інтерес “Антракту...” в аспекті теми цієї статті становить його екскурс у минуле. У ньому сформульована думка про визначальну роль “родовитих українців”-літераторів від св. Димитрія Ростовського до Гоголя у розвитку культури Московсько-Петербурзької Русі. Для Драгоманова ключовою тут була ідея зближення письменства з “простонародною мовою”. Якщо “старі писателі київсько-малоруського віку” за Гетьманщини, – зазначав автор, – “дуже близько ще держалися до церковнослов’янщини, а то й до польщизни”, то новий період українофільства середини ХІХ в., “вийшовший з Шевченка, означився різким демократичним духом” (І, 2, 258). У цьому автор справедливо добачив “його силу й зародиш важнішої будучини” у порівнянні з панським українофільством.

Зачином останнього, виявляючи добру літературознавчу обізнаність, Драгоманов проголосив оповідання “Пан Комарчук” П. Медовника (В. Коховського), а продовженням – “сентиментальний дидактизм” Г. Квітки-Основ’яненка, який у комедії “Сватання на Гончарівці” схарактеризував кріпацтво як “зовсім не лихо”. Найгострішою ж критикою цієї суспільної виразки слушно визнано послання до земляків Т. Шевченка (“І

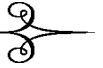
мертвим, і живим...”¹). Від Кобзаря Драгоманов успадкував і критицизм до козацької старшини неукраїнських орієнтацій.

Висвітлюючи ситуацію з українським книговидаванням у вказаному десятилітті, автор докладно описав факти пригноблення художнього й іншого слова мовою Котляревського, згадав про заборони українських релігійних книг Синодом, цензурні утиски (викреслення сторінки приказок із букваря М. Максимовича). У результаті “валуєвської задержки” не дозволялася українська література “домова” і “простонародна”, натомість, обурено констатував Драгоманов, нісенітниці на зразок драми “Ятрівка” О. Цися спокійно друкувалися, “щоби тратити гроші і викликувати сміх недоброжелателів української словесності” (I, 2, 262). Автор на противагу цьому обстоював видання таких книжок, які “просто несли б у народ луччі ідеї нашого віку”. Нарешті, тільки політична свобода в Росії, на його переконання, внеможливіть такі нечувані в Європі “турецькі порядки” і факти, як заборона “друку не тільки книг українською мовою, а й текстів до нот і навіть виконання українських пісень у концертах” (I, 2, 295).

У статті “Что такое украинофильство?” (опубл. 1881) М. Драгоманов, дискутуючи з Л. Алексєєвим, висловлює дискусійне судження про те, що українська драматична література буцімто не пішла вперед після І. Котляревського і Г. Квітки-Основ’яненка. Тут полеміст усе ж не має рації, поскільки нехтує цим твердженням здобутками романтичної драматургії першорядних авторів (Т. Шевченко, М. Костомаров і ін.). Окрім того, на початок 80-х рр. уже достатньо активно реалістична драматургія корифеїв театру заявила про себе – п’єсами М. Старицького, М. Кропивницького, а за ними й І. Карпенка-Карого. Наскрізною ж ідеєю статті є творення народної літератури на народній-таки мові.

---

¹ У недрукованій в СРСР розвідці “Пропавший час” Драгоманов проголосив правдивими свідченнями про минушину не лише наукові праці Антоновича, Лазаревського й ін. істориків, а й послання “І мертвим, і живим...” Шевченка, зокрема його уступ, гостро критичний до гетьманів-„варшавського сміття” й “грязі Москви”.

У процесі полеміки Драгоманов не сприйняв приблизності тверджень опонента, котрий цілком невірною передавав і назву, і зміст повісті “одного з нових українських белетристів” І. Нечуя-Левицького. Високою є оцінка цієї повісті “Дві московки”. Натомість “Причепу” поціновано нижче, хоча й тут учений здобувся на цікаве типологічне зіставлення ідеалізації персонажів у Нечуя (старий Лемішка) та О. Островського (“Не в свои сани не садись”, Русаков), реабілітував белетриста від закидів Алексеєва у “диких думках” “поляконенавидення”, знайшовши аргументи в історично складеній реальності Правобережної України. Вдаючися до матеріалу красного письменства як доказу “амальгамності” україно- та слов’янофільства, Драгоманов зацітував відповідні місця поетичної творчості Шевченка (“Гайдамаки”, “Полякам”, “Єретик”), у свою чергу неточно назвавши два останні твори. В контексті обговорення шляхів узаємозбагачення культур автор привітав рідномовну інтерпретацію І. Нечуя-Левицьким оповідання М. Салтикова-Щедріна, а М. Старицьким – М. Некрасова, українські переклади з Островського і Г. Успенського.

Захищаючи від російського недоброзичливця реноме українських письменників-класиків, Драгоманов не сприйняв кривдні Алексеєвські оцінки літературної спадщини Г. Квітки-Основ’яненка, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, при тому відкинувши централізаторські оцінки Т. Шевченка й усієї “непотрібної” української літератури пера В. Белінського та захистивши природність української мови у перекладах Байрона, Шеллі, Шекспіра, навіть Геккеля і Ланге. На противагу суб’єктивним викривленням опонента Драгоманов запропонував універсальну формулу: “я можу бути щасливим тільки в родині, родина – у батьківщині, батьківщина – тільки у людстві” (І, 2, 18).

Драгоманов став ув оборону українського народу, згадавши свідчення П. Алепського, Кларка, Рігельмана, Коля, Боденштедта, самого Белінського та потлумачивши “Слово о полку Ігоревім” як відбиток моральної краси й поетичності

цього народу, високого у нього в порівнянні з російським статусу жінки. Об'єктивне зіставлення Драгоманова художніх концептів Пушкіна і Шевченка – на користь другого, що не оспівував царських воєначальників-загарбників, а, навпаки, зумів по-людськи поставитись і до “диких черкесів” (“Кавказ”), і до “жидівки” (“У Вільно, городі преславнім”). Покращення умов розвою українського письменства, на думку вченого, примножить його увагу до екзистенції простого люду.

Привітав учений як запоруку вищої духовності той факт, що найталановитіші письменники “галицько-буковинські” Федькович, Павлик, Франко й ін. походять із національно чистого селянства (перший, зауважимо, скоріше став його частиною не від народження, а, так би мовити, “явочним порядком”). Водночас як позитивну прикмету мови нових українських літераторів Драгоманов констатував певний вихід їх із “сільської безпосередності української літератури початку ХІХ ст.”, який він добачив у М. Костомарова і Т. Шевченка. Іншу, небезпечну, прикмету функціонування українського письменства автор “Чудацьких думок про українську національну справу” (1891) пов'язав із процесами “виписання” старших майстрів (“темнота думок”, брак смаку “Нечуя і Мирного” у творах “Опеньки”¹ і “Перемудрив”), що не цілком слушно потрактовано як регрес усієї літератури.

Гострий критик, Драгоманов закидав “темне національство” й “ляльковість” персонажам повісті “Над Чорним морем” Нечуя-Левицького, “патріотизм українського Незлобіна” романові “Боротьба” й повісті “Юрій Горовенко” О. Кониського, казенне моралізаторство – писанням Д. Мордовця (як і згаданій комедії “Перемудрив” Панаса Мирного). На карб же романам, що не “красять” галицькі часописи “Зоря” та “Правда”, частково справедливо поставлено шаблоновість малюнків, брак освіченості авторів, неконсеквентність їх ідей, “суздальське богомазівство” й навіть “безсмачне мертвяцтво” (аналогічно у “Відповіді”, 1895, критик назвав “пустою” одну з драм Нечуя, “безпорадною” – драму

¹ Скорочена назва водевіля І. Нечуя–Левицького “Голодному – й опеньки м'ясо”.

М. Старицького). Перепало й Толстому, великий талант якого, на думку Драгоманова, псувало “тенденційне пророкування досить спірних думок” (I, 2, 79), а також принагідно (і суб’єктивно) Шевченкові за зневагу послання “І мертвим, і живим...” до “науки узловатого німця”.

Як антидот до цих факторів автор одним із перших пропонує європеїзаційне оновлення українського письменства, прямі стосунки літературної громади “з європейською наукою, письменством і політикою”, щоб уже цим надати “живий характер” письменству, як це намагалися представники радикальної партії в Галичині. Значною тут, на думку публіциста, є посередницька роль російських літератури і мови. Ще більш вартими уваги є міркування Драгоманова про націоналізацію “централізмів” – літературних зокрема пам’яток, як Біблія (характеризуються спроби наблизити її до народної мови в Україні й у народів-сусідів), “Повість про Олександра Великого”, що, як припустив Драгоманов-міграціоніст, із Єгипту вийшовши, обійшла всі мови Передньої Азії й Європи, “Повість про Трою” чи витяги з індійської збірки байок (мова про “Панчатантру”), що стали своїми для персів, далі сирійців і арабів (“Каліла і Дімна”), а також “Книга семи мудрих” – у персів “Сіндібад-Німе”.

Характерно: Драгоманов визнавав “наше право на рівну з російською літературою” (I, 2, 176), наводив факти історичного культурного “обукраїнення” Московщини, коли “містерії київського композиції грали семінаристи навіть у Сибіру” (I, 2, 160), а Шевченків “Сон” і “Кавказ” усі читали ще у списках, акцентував як “літературний протест” освічених українців супроти політики Катерини II появу російськомовної оди В. Капніста. Змінити ж ситуацію з заборонами, які тиснуть українське письменство з 1863 і 1876 рр. уважав він, можна тільки на шляхах боротьби проти державно-національного централізму Росії та на засадах упровадження конституціоналізму, зростання політичної вільності в країні, а з нею й українського шкільництва.

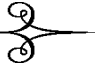
Ширші обсягом, докладніші в осмисленні матеріалу у порівнянні з історичними, публіцистичними та політологічними студіями є філологічні розвідки Михайла Драгоманова. В них, як-от у рецензії, опублікованій у 1870 р., учений розглядає Україну в її словесності. Продуктивність задемонстрованого підходу показують напрацювання сучасних дослідників, які по-українознавчому акцентують єдність фольклору та художньої літератури як суміжних складників спільного концентру красної словесності (власне, так почалося після Драгоманова вже в історіях українського письменства С. Єфремова, М. Грушевського, В. Радзикевича й ін.).

Поціновуючи працю росіянина І. Прижова, український історик і фольклорист солідаризується з оцінкою Ф. Буслаєва присутності слідів “южнорусского языка” в “Ізборнику” Святослава та ствердженням Прижова, як і В. Белінського, саме українського походження “Слова о полку Ігоревім”, котре Драгоманов упрост називає українською думою XII віку¹. Крізь призму праці Прижова він закинув її автору неувагу до таких значних пам’яток раннього києво-руського середньовіччя, як “заповіт Мономаха”, Початковий, Київський, Галицько-Волинський і Густинський літописи. Цей останній, сполучна ланка між літописанням княжих, із одного боку, та козацьких часів і “Синописом” – із іншого, цінний, на думку рецензента, виявами книжної читаності автора у польсько-латинській і грецькій літературах.

Доповнюючи книжку про Україну в світлі історії її давньої літератури, Драгоманов закинув необхідність доповнити її висвітленням малознаного літературного руху у південно-західній Русі доунійного періоду з центрами у Вільно, Острозі та Львові. Обговорюючи початку книгодрукування в Україні, рецензент виявив симпатії, що симптоматично, до православно-реформаційних тенденцій “Апокризису”

---

¹ У передмові до “Исторических песен малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова” (1874), що познайомили світ із творчістю українського народу та були відзначений Уваровською премією, визначення “Слова о полку Ігоревім” як тогочасної думи збагачене паралеллю з “невільницьким” пластом фольклору (ситуація перебування князів Ігоря і Всеволода у руках половців).

Х. Філалета (авторство його тоді приписувалося М. Бронському) та не привітав антивільнодумний благочестивий консерватизм І. Вишенського, проектуючи ці процеси на відповідні явища Західної Європи.

Оглядаючи українське письменство часів гетьмана Сагайдачного, Драгоманов у річищі своїх ідей демократизації мистецтва слова виокремив вертепну драму, що містить народномовну інтермедію з такими живими *dramatic personae*, як козаки, лях, а не тільки біблійний Ірод, та включає народну-таки пісню “Да не буде лучче, да не буде краще...”. Ці ж тенденції він виокремив у драматургічній спадщині М. Довгалевського, унікальній на тлі тодішнього російського письменства “рішучим протестом проти кріпосного права” (II, 33) та життєвістю зображення.

Такий же контраст між двома літературами, багатющого козацького літописання й бідної тоді національної історіографії Росії, він констатував, перерахувавши визначні діаріуші тощо від Самовидця до Ханенка. П'єсу “Милость Божія...”, яку Драгоманов приписав Ф. Прокоповичу, дослідник цікаво атрибутував жанрово саме як “уже народно-політичну драму”. На “Історію русів” же рецензент запропонував дивитись не як на фактичну історію, а як на характерну пам'ятку стану просвіти і політичних ідей тогочасної України (свободи, самоуправління) та як на художній памфлет в оборону прав і вольностей українців, їдкий і виразний у малюванні насильств “москалів” у краї: “куры, гуси, девки, молодицы – все наше, по праву воина и по приказу его благородия” (коментарі тут, як кажуть, зайві).

Важливим, різноаспектним, проте й неоднозначним бачиться з перспективи часу Драгоманівський виступ у рамках літературної дискусії 1870-х рр. в Україні. Мова про розлогу статтю “Література російська, великоруська, українська і галицька” (опубл. 1873–1874). Цілком прийнятними й сьогодні є критичні погляди її автора на анахронічний характер писань галицького москвофіла Б. Дідицького, “мішану, мертву мову” його епічної поеми “Буй-Тур Всеволод”, що здатна витримати

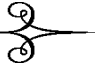

порівняння не з Пушкіним, Лермонтовим, Тургенєвим чи Островським, а хіба з тогочасним російським маскультом на зразок “Битвы русских с кабардинцами...”, “споживачами” якого були люди без виробленого естетичного смаку – денщики і лакеї. Вірність І. Котляревського засаді творення “живої літератури” живою-таки мовою визначили театральний успіх й у Росії “хоть і дуже пристарілої” “Наталки Полтавки” та “Москаля-чарівника”. Такі ж причини популярності в країні творів “українського поета життя і волі” Т. Шевченка, “фурор” “Народних оповідань” Марка Вовчка, що вчасно появились – у добу змагань за відміну кріпацтва. Невідповідність же згаданим вимогам драми галицького священика Г. Якимовича “Роксолана” не давала їй шансів на театральних підмостках близького закордоння.

Тож “основний закон” російської критики Драгоманов бачить чинним і для естетичної практики в Україні: “все те гарно, що живою мовою про живе діло говорить” (II, 164). При цьому автор, зауважимо, недооцінив вагу і значення мистецьких транспозицій і алюзій, позачасових універсалій тощо митців, на чому й засновано, наприклад, драматургію його ж сестріниці Лесі Українки, – своєрідного корективу до вищенаведеного твердження. Об’єктом доказової, з численними прикладами критики Драгоманова стала мовна практика видань “галицьких росіян” на зразок часопису “Страхопуд”. Із його шпальт із численних лексичних покручів не озивається мовна душа жодного народу. Варті уваги й драгоманівські оцінки персоналій – наприклад, М. Шашкевича, “не тільки батька” нової літератури у Галичині, але і “батька народної партії”.

Історичний екскурс автора ще раз віддав пальму літературної першості Україні над Московщиною, де до половини XII ст. культури і літератури “майже не було, окрім Новгороду”. Значно пізніші етапні процеси народження патріотизму світського “замість виключно церковного” у добу пізнього бароко призвела до виокремлення “долі малорусів” у розвої російського письменства. Драгоманов назвав Димитрія

Ростовського “первим у Московщині живим писателем з духовних”; Феофана Прокоповича – “першого там же світського оратора і публіциста з духовних”; Богдановича – автором першої у Росії популярної повісті; перекладача Гомера Гнедича – першим “правдивим класицистом”; Гоголя – “батьком реалізму і живої народності у літературі російській”, а Костомарова – письменником, у якому “небувалим для Росії робом” постав водночас учений, публіцист, артист, патріот, космополіт і федераліст.

Частково визнаючи рацію за поширеним в Україні поглядом, що російська література тут почасти є “ділом урядового деспотизму”, що плодить перевертнів-панів, учений на противагу “Причепі” І. Нечуя-Левицького чи й плитко потрактованій критиці Шевченка (в “І мертвим. і живим...” “німецьких теплиць”, тобто російських шкіл, і чужої мудрості акцентував на іншому. А саме на значенні російської мови і культури як провідника передових ідей, “озвучника” Гомера, Софокла, Шекспіра, Гете, Вольтера, Руссо, Жорж Санд, Флобера, Золя, Ауербаха, Шпільгагена й ін. Якраз цій європеїзації Росії за посередництвом літератури, “естетичними ідеями передових народів Європи” та науки Драгоманов надавав величезного значення. Водночас тільки незнайомість західних європейців зі слов’янськими мовами, на його прихильну думку, завадила Костомарову й ін. увійти у світовий пантеон.

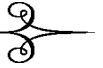
Герої творів Пушкіна, Грибоєдова й інших російських класиків, “гарячі думи” і “біблейсько-революційний містицизм” Шевченка, П. Куліша й інших стали для автора розвідки доказом того, що й російські чи українські традиції “можуть жити обік з луччими ідеями віку нашого” (II, 195). Водночас Драгоманов відмовив поетам Кулішеві й ще більше О. Кониському “сили образів і навіть ясності ідей” (окрім прози першого), відзначивши їх залежність від Шевченка, а також оголосив невдалими “типи українських нових людей” у письменстві доби реалізму. Натомість високо поціновано було прозу Гоголя за його “дух малоруський”, народність і “принцип

реалізму”. Бачимо тут нехтування романтичними писаннями митця відповідно до естетичної доктрини автора. Щоправда, далі таки йдеться про романтичний погляд автора “Тараса Бульби” на козацьку старовину, але тільки для того, щоб оголосити Хмельниччину лише “соціальною революцією всього народу українського проти панства”). Непереконливими слід визнати міркування Драгоманова з приводу світоглядних змін Шевченка, який буцімто став на народний – соціальний – погляд тільки після переїзду до Києва, й то під впливом Костомарова і Куліша.

Разом із тим учений спостеріг прорахунки в етнографічній достовірності українських творів М. Гоголя, відзначив брак у нього народолобно-просвітньої ідеї (цей закид висловлено й на адресу комедії “Сватання на Гончарівці” Г. Квітки-Основ’яненка), запропонував власну ієрархію “учитель – учень”. Та прийняти її беззаперечно сьогодні не можна, бо інакше доведеться визнати: Марко Вовчок та І. Нечуй-Левицький немовбито учні Тургенєва, а сам він – “ученик Гоголя”, котрий був заодно начебто “праотцем” повістей і поезії Шевченка, Метлинського і Костомарова. Та у цілому літературознавча силуетка Гоголя Драгоманову в “Літературі російській...” вдалася краще, ніж Шевченка. Адже підсумком в осмисленні поезії “самоучки” є композиційні закиди – експериментальна вільна форма вочевидь не імпонувала вченому – та дискусійна, м’яко кажучи, теза про ясність у поета негативної ідеї ненависті (до кріпацтва, “сучасного болота”), до того ж висловленої начебто тільки мелодраматично. “Будуюча правда” ж у “Кобзарі” нібито лиш одна – сім’я. Навіть “Сон”, “Каваз”, “Єретик” і “Неофіти”, хоча й розширюють іще вузьке на той час тематичне коло українського письменства, є, на суб’єктивну думку Драгоманова, нерівними; не сприйняв він і алюзій із Україною останньої поеми.

Водночас добре чуття проблемних, науково перспективних аспектів теми зумовило констатацію необхідності вивчення “польсько-української школи” літератури (Драгоманов щиро зізнався у недостатній обізнаності з нею), паралельного

вистудіювання значення української традиції у письменствах польському і російському як XVII, так і XIX ст. Прикладною метою такого дослідження виставлено ні більше ні менше як зрозуміння того, “які сили природні українського духу найбільш послужили б українському народу, як їх направляти пряміше на цю службу” (II, 207) – цілком патріотична мета¹! Поки ж там що, автор ставить Гоголя об’єктивно вище за всіх Залеських, Гощинських, Чайковських, бо він “становиться прямо у табор український”, а з поляків до такого підійнявся тільки Т. Падура.

Під кінець другої частини статті Драгоманов уформував своєрідний ланцюжок-ранжир своїх літературних претензій, антипатій та симпатій. Серед перших галицькі “Буй-Тур...” і “Роксолана”, повісті Захер-Мазоха; мала літературна і ще менша моральна вартість писань кшталту “Сидить Абдул, губи надув...” (цей вірнопідданий вірш П. Гулака-Артемівського – відгук на російсько-турецьку війну); “речі без усякого реального смислу” та ще й “ковбасного патріотизму”, сліди яких автор бачить і у Шпільгагена, Ауербаха, Гверраці; “дрібність послідніх” творів Тургенєва; ретроградні ідеї талантів – Писемського, Гончарова, Достоєвського; містицизм Л. Толстого; “квасний патріотизм” Чаєва або Аверкієва; “поліцейський дух” Стебницького тощо.

Всій післяшевченківській літературі Драгоманов закинув мішанину напрямків, “водянисту довготу” самоповторення й малу оригінальність. Водночас він оцінив більш-менш позитивно такі явища з українського літературного поля 1840-х рр., як серйозну своєю джерельністю “Чорна рада” П. Куліша, його ж повість “Майор”, прикметну “народностелюбієм”, і іншу, “Совсем другой человек”, а особливо перший том “Народних оповідань” Марка Вовчка. Хоча її ж “Трьом долям” поставлено на карб ідилічність, а

---

¹ Дисонансним щодо неї може видатися наступне Драгоманівське твердження про міру близькості до російської літератури українців Наддніпрянщини – результат урахування конкретних реалій життя та його загрожуючих тенденцій.

“Семи братам...” – якусь безцільність передання сільських легенд.

Не витримала випробування з погляду критика творчість потенційно чи не найталановитішого О. Стороженка, занурена в анахронічне “запорозство”, стихію анекдотів або старих легенд. Позитивною прикметою прози раннього І. Нечуя-Левицького Драгоманов визначив правдивість типів із українського народного побуту, проте наївний натуралізм, на думку критика, набув у “Причепі” націоналістичної тенденційності й “узькоглядства доволі крайнього”, дріб’язковості етнографічного побутопису. В результаті, за дещо кривдною оцінкою вченого, замість характерів у повісті виступили “кукли з загальними етикетками”. Не набагато кращий, на думку критика, і Нечуїв “Новий чоловік”. Бракувало післяшевченківській літературі, за Драгомановим, також “спроб заглянути у психологію сім’ї народної” так, як в Росії це зробив Островський. Додамо тут: українські письменники, немов реалізуючи ці міркування, далі спромоглися на таке й дали “Дві сім’ї”, “Украдене щастя”, “Лимерівну”.

Третя частина статті Драгоманова, позначеної гостротою та безкомпромісністю, відкривається дискусійною заявою про українську літературу як “дитину Росії”, що появилася буцімто всередині російської літератури. Проте, не погодимось, українське письменство ХІХ ст. розвивалося не тільки на Наддніпрянщині й тому не зводиться до єдиного цього вагомого вектора¹, до того ж за неврахування осягів раніше згаданого киеворуського монументального й орнаментального стилю. Надибуємо й частковіші моменти, з якими цілковито солідаризуватися важко, – наприклад, що “зсилка прибила” талант Шевченка, “задержала його на однім ступені літературного розвитку” (II, 239). Кращі твори Кобзаря двох

---

¹ Про вагомість і присутність українсько-російських зустрічей на літературному полі ХІХ ст. дійсно говорять реакція на псевдокласицизм Котляревського та Богдановича, сентиментальні тенденції “Бідної Лізи” і “Наталки Полтавки” (можна додати сюди й Квітку-Основ’яненка, “Катерину” Шевченка й “Еду” Баратинського), в українській літературі більш реальні, реалізм із симпатіями до протонародного побуту того ж Квітки і “Записок мисливця” Тургенева, Некрасова і молодших белетристів тощо.

останніх періодів не дають прийняти цю дискусійну тезу за абсолютну істину.

Що ж стосується до типології спільне/відмінне у Гоголя, Шевченка, В. Скотта, то тут знайдемо у статті варті уваги розмисли, як-от про унікальність Шевченка завдяки слов'янофільству. Адже він узяв героєм Яна Гуса – такого єретика, який прагнув “сонця правди” і “миру мирові”, а не кривавої помсти. А сила самого Кобзаря, за Драгомановим, полягає у тому, що він рветься “до волі і науки”, кляне всіх, хто розпинає “меншого брата”.

Тож гаслом автора статті є простонародна література, що “живе розказує мовою, котрою говорить народ...” (II, 271), заповнення у першу чергу ще незаповнених рамок “домової літератури”. Для цього й потрібні, за Драгомановим, переклади епосів Гомера, п'єс Шекспіра й Шиллера, прози Діккенса, Еркмана-Шатріана й Ауербаха, зразків провінціальних літератур Європи (Геббель, Консцієнс), окрім творів ідилічно-ретроградного романтизму.

Драгоманов-літературознавець, як засвідчила його розвідка “Література російська, великоруська, українська і галицька”, був палким прихильником “розвиття народного українського почуття і народної української літератури” на всіх теренах силоміць роз'єднаної батьківщини, культурного єднання Наддніпрянщини та західноукраїнських земель, у відродженні яких значну роль відіграли літератори зі сходу України. У цьому зв'язку вельми симптоматична рецепція постаті й творчої діяльності “буковинського Кобзаря”. Ще 1873-го р. автор ізгаданої праці назвав Федьковича найталановитішим і найбільш живим із усіх “писателів галицьких”, відданим українському напряму та благородній справі народної освіти, розумового розвитку читачів. Узагалі вчений поклав на нього надії на заснування “реальної народної” белетристики в Галичині.

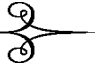
Стаття “Українське письменство 1866–1873 років” (датується орієнтовно межею 1873/1874 рр.) мала відправним пунктом класифікацію літератур із попередньої розвідки та

факт виходу в Києві, Львові, Чернігові деяких українських книжок і між ними – поетичної збірки П. Чубинського, повістей І. Нечуя-Левицького та байок Л. Глібова. Традиційно властиве для виступів Драгоманова широке європейське тло в цьому випадку перетворилося в контент-аналіз провінційного книговидавання у Німеччині, Франції й ін. Українське письменство у Росії тут представлене іменами Капніста, Гнедича, Гоголя, Бодянського, Григоровича, Костомарова, згадками про цензурні перепони перекладів і переспівів псалмів Шевченка і Максимовича.

Історико-літературний контекст викладу в другій частині становить осмислення процесу “скусного зображення народного життя” (бачимо тут дію вже не соціального, а естетичного критерію, імпліцитно властивого письменству). Його початки у новій літературі Драгоманов пов’язав із Гоголем-батьком, Котляревським, Квіткою та Шевченком, якому щось рівного у російській літературі можна знайти лиш у 60-ті рр. (це “ліпші п’єси” Некрасова). Шевченко піднесений на високий п’єдестал як один із небагатьох, які “будили людські почуття та гидоту до насильств чоловіка над чоловіком в одну з найтяжчих епох нашої історії” (II, 346). “Здемаскування” кріпосного права та симпатії до народного життя наближають до нього, за Драгомановим, і Марка Вовчка.

Як початок іншого, котурняно-народолюбного напрямку українського письменства тлумачить автор повість “Майор” П. Куліша – не “найживіший” із його творів. Сюжет одного з належних до напрямку оповідань, “До світа”, докладно переповів автор як безуспішну спробу твору ширшого суспільного звучання. В цьому ряду – й оповідання “Пан Комарчук” Данила Медівника, фабулою цікаве, але зовсім невідповідне “сучасним літературним домаганням” (II, 358) і до того ж “скусно мізерне”. Інакше на цей раз поцінував критик прозу Нечуя, теми якої взято з дійсності, а не “з вільної фантазії автора”. Нові тематично-персонажні обрії, наявні в них особи й образи, а не лише “наміри та конспекти”, вигідно вирізняють оповідання “Дві московки”. Зосібна, Марину по трактовано як

літературну посестру героїнь Шевченка (“Сотник”), Марка Вовчка, Гоголя (Оксана з “Вечора перед різдвом”) та Ф. Заревича (“Вітряниця”). Ті ж позитивні прикмети недаремно відзначив автор у “Рибалці Панасові Крутю”, герой якого – український ідеаліст на кшталт Перебенді.

Найкращою і найдокладнішою повістю Нечуя проголошено “Причепу”, повну “живих подробиць і сцен”, образків побуту “попів, шляхти, міщанства. селян, урядників і панства”, колізій шевченківського типу “пани а люде”. Проте й тут маємо критичні закиди – стосовно прорахунків у втіленні проблематики, зокрема з причини тенденційної ідеалізації міщанського життя, “проповіді етнографічного правовірства” та наївності засади, що всі біди народу, мовляв, – у тому, що життям країни “не орудує ідея української народності”. Разом із тим Драгоманов бачить усі підстави для розвитку таланту белетриста Нечуя-Левицького, здатного зрости на одного з великих “малярів рідного побуту”.

Критика, що продовжив у цьому плані традиції П. Куліша, вражала “мізерія” українських белетристики та “віршоробства”. Звісно, він бачив “добрі почуття” поета Кониського та “вдатні вірші” Руданського. Проте, назагал беручи, Драгоманова разили розтягненість, неоригінальність, трафаретність мотивів і образів (чужини, долі, козацької волі тощо). Коли Шевченко “як чоловік із дійсно геніальним почуттям” малював минувшину так, що її дійсно чуєш і бачиш, резонно твердив автор, то цього не скажеш про його наслідувачів і переспівувачів. Тож критик слушно і досить гостро виступив проти безкрилих стилізацій “під Шевченка” чи народну лірику.

Позитивні слова знайшлися в Драгоманова і про Глібова, хоча жанр байки він і визнав архаїчним. Жива мова, легкий вірш, відсутність Криловського консерватизму, проте й не завше вдале “бажання понародничати” (що легко може привести до неуспіху, як і бажання “йти за навмисними національними цілями”) характеризують, за критиком, його писання. Згідно з резюме автора огляду, українська

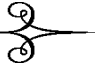
белетристика і поезія “формами та скусними способами швидше подібна творам західнослов’янських літератів, ніж російських” (у котрих таки були національно педальовані твори Жуковського “Певец в стане руських воинов” та Пушкіна “Клеветникам России”), “на очевидну свою шкоду містячи” урапатріотичну тенденційність.

У той же час письменницький успіх у Росії Шевченка і Марка Вовчка показує, на матеріалістичне переконання М. Драгоманова, очевидний і перспективний шлях: “наскакувати на теми і порядок ідей, що відповідає життєвим інтересам суспільності”. Водночас він дещо в ідеалістичному дусі обстоював літературне “оброблення” прикмет народного українського характеру та, частково долаючи власну програмно-„статутну” вимогу пріоритету сьогодення, – також і “плодів давнішої цивілізації народу, що все рвався до волі й ніколи не переривав зносин із народами західними” (II, 404).

Предметом окремої студії могла б бути мова й стиль Драгоманова-літературознавця. Тут принагідно відзначимо тільки: образні народні вислови з українських п’єс, як-от слова Возного з “Наталки Полтавки” Котляревського (“Лукавиш, тее то як його, моя галочко, а добре розумієш!” – у статті “Турки внутренне и внешние”) чи російських писань Гоголя (кухар із його сакраментальним “катай, валяй, было бы горячо”), Крилова (“А Васька слушает да ест!”) – слугували Драгоманову для влучності слівця чи й оживлення полеміки.

Як історик-суспільствознавець та культуролог підходив М. Драгоманов до нових явищ і подій літературної дійсності, підкреслюючи суспільну потребу наближення псевдокласицистичного (термін М. Зерова) галицького письменства до народного життя. З цієї причини він привітав переорієнтацію української красної словесності Галичини від тем про давніх князів у дусі писань Б. Дідицького до живих тем змагань селянства за “ліси і пасовиська” (вони є важливим складником уже творчості І. Франка, присвяченій народному життю). Літературна концепція Драгоманова призвела до виокремлення як єдиного таланту тодішнього

західноукраїнського письменства постаті М. Шашкевича, основоположника, згідно з цікавою версією історика, галицького українофільства. Афористично формулюючи думку, він стверджував, що “Всякої благопристойной літературе надлежит иметь свой культ” і слушно виокремлював у цьому плані постать великого Шевченка.

Історик у літературознавстві, Драгоманов слушно підкреслив продуктивний вплив Наддніпрянщини на становлення Шашкевича й на творчість його наступника Ю. Федьковича, продовжувача традиції геніального Кобзаря. Характеризуючи контекстуально українське літературне відродження початку ХІХ ст., учений обґрунтовано підніс як знакові осяги фольклористики доби передромантизму та романтизму, поставив питання фактично про існування української школи у польській і російській літературах, окреслив вагомі впливи “Історії русів” на того ж Т. Шевченка. Розмисел про динаміку антипольського й антимосковського векторів історичної теми поезії митця вилився, по суті, у наукову постановку проблеми “Шевченко як руйнівник гетьманського міфу”.

Сумлінний оглядач якщо не кволого тоді ще літпроцесу, то принаймні перебігу суспільно-літературного життя, Драгоманов не минав і маргінальних його явищ на зразок балагульщини чи москвофільської друкованої продукції. В огляді останньої вказав на невідповідність описів вигаданої заможності російських сіл і народу реальній дійсності у писаннях І. Наумовича (буцімто “самого щирого приятеля народу” з усіх “старих”), проте й на придатність простої їх форми для потрібних народіві популярних видань. Натомість високої оцінки публіциста заслужила літературна продукція радикалів – повісті “Ребенщуківа Тетяна” М. Павлика й “На дні” І. Франка, його цикл “Борислав”, а також великий роман “того ж напряду” “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” Панаса Мирного й Івана Білика, опублікований Драгомановим у його женецькій друкарні. Іноді життя коригувало деякі підходи

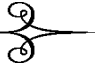

вченого – наприклад, звужуюче літературу ставлення до неї як тільки до “живописання побуту”.

В брошурі “По вопросу о малорусской литературе” (1876) Драгоманов – уже як автор передмови (виданої в Галичині окремо) до інспірованого та здійсненого ним того ж року видання “Повістей” Федьковича – відзначив знаменний успіх буковинця на “дороге живописания народного быта”¹ [I, 1, 378], вищість його віршів і повістей над попередньою західноукраїнською літературною продукцією, інтерес до його творчості в Росії. До цього спричинилися народна мова, ширше коло ідей, аніж у белетристів-сучасників, творення німецькою мовою. Захищаючи його від нападок рецензента російського часопису “Гражданин”, Драгоманов слушно зацентрував силу пристрасті повісті “Люба-згуба”, теплоту дружби “камратів” українця, словака й німця в оповіданні “Три як рідні брати”, правдошукацтво Сафата Зінича, героя однойменного твору, взагалі гуманізм Федьковича і співчуття до горя. Йому в заслугу ставилася реалізація однієї з найвищих ідей – “писать о массах народа языком их самих”.

Добре обізнаний із нечисленними фактами рецепції творчості українських літераторів закордоном, зокрема в слов'янському світі, Драгоманов тішився симпатією, яку Федькович зустрів у перекладах московських “Русских ведомостей” та сербського журналу “Віла”. 1868 р. редактор останнього С. Новакович умістив “Опришка” й “Безталанне закохання”. Драгоманов обстоював соборницький концепт ідейно-естетичної єдності “буковинського Кобзаря”, “Руської трійці” та їх східноукраїнських попередників і сучасників від Котляревського й Максимовича до могутньої тріади Костомаров – Шевченко – Куліш. Із іншого боку, Драгоманова-мемуариста в “Австро-руських споминах (1867–1877)” мучило, що Федькович, “австро-руський” Шевченко і справжній

¹ Драгоманов Михайло. Літературно-публіцистичні праці : в 2 т. – К., 1969. – Т. 1. – С. 378. Далі посилання на це видання в квадратних дужках у тексті з вказівкою тому і сторінки арабськими цифрами.

“капітал”, сам себе не вмів ужити як слід, і його оточення, на жаль, також...

Спомини додають цінні подробиці про особисте знайомство (докладніший мемуар про це, написаний для С. Смаль-Стоцького, втрапився). Мовимо про поїздку Драгоманова в Сторонець до Федьковича возом зі Снятина в гори і наступну подорож разом із ним до Жаб'я. Звідси київському гостю стелилася дорога “на угорську Русь”. Українську інтелігенцію Закарпаття він хотів ознайомити з творами буковинця як зі зразком новіших культурних ідей, “поступовим і демократичним елементом у письменстві” [2, 281] поряд із творчістю Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, М. Некрасова, І. Тургенєва. До речі, саме йому в доказ існування живого українського письменства Драгоманов надіслав із Відня українське видання повістей Федьковича. Воно зацікавило великого російського прозаїка: “тут б'єт ключ живої води” [2, 568]. Драгоманов же в результаті виснажливої мандрівки відчув: на жаль, від Закарпаття Галичина відділялася гірше, як китайським муром...

1890 р., пишучи вже вдруге передмову до збірки оповідань “галицько-руського писателя” “В поті чола”, на цей раз свого ідейного вихованця Івана Франка, Драгоманов ізнову згадав інноваційну форму (означив її як реалізм чи натуралізм) і демократичний зміст прози Федьковича. На жаль, сам митець із щедрістю обдарованої людини при зустрічі з Драгомановим не надав цим випереджаючий свій час творам того значення, якого вони заслуговували. Показово: творчість Франка критик розглянув як доказ прогресу західноукраїнської літератури від часів Федьковича. Й до цього, на жаль, нічим не спричинилася громада, що не зрозуміла Франка, як колись Федьковича.

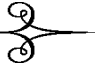
Чільне місце в рецепції Драгомановим “буковинського Кобзаря” посіла його студія “Галицько-руське письменство”. Ця передмова до видання “Повістей” розкрила намір видавця спопуляризувати доробок белетриста, зібрати все, що можна було роздобути. Стисла характеристика “малої батьківщини” письменника прикметна соборницькими інтенціями,

починаючи, наприклад, із підкреслення близькості мови і звичаїв підгірян та подоляків. Добрий джерелознавець, Драгоманов використав для висвітлення життєпису Федьковича його біографічний лист до Б. Дідицького. Розлоге цитування епістоли знов завершила теза: західні українці “подібнісенькі” мовою і звичаями до мешканців “Великої України”. Вони є, мовляв, двома гілками однієї нації – це незайве тоді нагадування. Драгоманівська довідка східноукраїнським реципієнтам Федьковича мовою цифр по-соборницьки єднала українців Буковини (тоді 220 тисяч), Галичини (2,3 мільйона) та Закарпаття (до 700 тисяч). Учений, не сприймаючи розшматованості батьківщини між чужими владарями, вивершив картину найновішою статистикою з монографії Рітгіха: “східняків”, мовляв, налічується звиш 14 мільйонів.

Доповнила ж статистику історія, – таким синкретичним був підхід Драгоманова-українознавця й водночас популяризатора наукових свідчень. Екскурс в політичну історію розкрив етнонім “русини” як старе “ім’я” українського народу. Сягнувши мисленим зором у ХІХ ст., учений підпорядкував науково-популярний дискурс ствердженню доленосності соборницького єднання наддніпрянців і галичан. Останні, мовляв, взорувалися на перші ластівки культурного відродження з українського сходу (збірник пісень Максимовича, “Енеїду” Котляревського, граматику Павловського) та невдовзі проголосили себе в рік “весни народів” осібним і великим слов’янським народом. Драгоманов заслужено підніс діяльність “Руської трійці” щодо демократизації письменства, інкорпорувавши в передмову для внаочнення адресацію М. Шашкевича до М. Устияновича “Побратимові” з її ідеями спільних давніх літ, “руської” слави, з емотивністю сердечного розчулення піснями “соколят” із закордонної України.

Драгоманов зафіксував інтерес “Киевлянина” Максимовича до культурного пробудження Західної України, цитаціями з статті “О стихотворениях червонорусских” підкреслив штучний характер мови попередників Федьковича, орієнтованих на

“словенорусское словосочинительство”, від чого він відмовився. “Буковинського Кобзаря” тут піднесено як першого в краю митця, що народно-національний колорит протиставив книжно-архаїзований штучності. Джерельно багате, передслів’я Драгоманова показове розгорнутою системою доказів. Неначе радіуси, вони виходять із “соборницького” центру усвідомлення багатства українських історії, культури, що зродили “українські школи” в російській і польській літературах, мрії про братання галичан із православними українцями.

Прозірливий історіософ, Драгоманов став першим опонентом і критиком русинства як політичної течії, загрожуючої українству. Дії “деяких духовних та урядників”, говориться в передмові, ширили серед темного люду антинаукову й антиукраїнську опінію: “Ми не українці, – казали такі люди, а русини або рутени..., ми окремий народ”. На противагу такому міфотворенню Драгоманов авторитетно ствердив: рутенською мовою “ніякий народ не говорить, а говорить народ у Галичині і у руській часті Буковини і Угорщини такою мовою, як і на Україні” [1, 330].

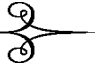
Широкий історико-культурний контекст розкрив несприятливі обставини, що передували входженню Федьковича в українське письменство. Від середини ХІХ століття на заході України сформувалися три протилежні погляди на поняття “Русь” і відповідно три групи її прибічників. Перша з них східною межею України визнавала Збруч; друга, в межах автохтонного заселення, – Дон; третя, складена з “москвофільських” речників російсько-імперського панславізму, – Амур. Дров до вогню, за образним висловом автора, доклали деякі польські й німецькі часописи й урядники, настрахані перспективою зміцнення “галицьких русинів”, а то й об’єднання з єдинородними східними братами в одній українській державі. Олії в цей вогонь підлили російські часописи й політики, підкреслюючи: коли галицькі письменники не змінять своє напівукраїнське “язичіє” на російську мову, матеріальна допомога їм із Росії не надійде.

В такий час увійшов у буковинську літературу Юрій Федькович. Почав “писати так, як говорив у селі, як співала його мати” – з автопсії чи й художньо моделюючи сучасну реальну й рідну дійсність. Тим-то його твори, слушно нотував Драгоманов, – це сердечні думки-боління за себе, близьких людей, рідний народ, “або переспіви народних пісень, або згадки про матір, сестру, жаль над долею жовняра. а далі над усяким сирітством, горем та бідотою” [1, 332]. Студія Драгоманова набула характеру публікації (саме поетичних творів, доповнюючих том прози) через щедре цитування ранніх його “стихів”.

Високе поцінування міркувань першопублікатора Федьковича Богдана Дідицького спричинилося до наведення цікавих його думок і оцінок. Зокрема, про необхідне і взаємно корисне ближче мовне спілкування галичан із братньою Україною задля оживлення книжної літературної мови перших. Запорукою втілення цих благодатних цілей Дідицький, як і солідарний із ним у цьому Драгоманов, добачили – в пошевченківську добу – в появі “самороднього генія народної поезії” [1, 340], співця народу Федьковича, що прихилився до “народовських” “українолюбців”. Особливо високо автор передмови поставив ті твори художньої прози, “власні, самостійні”, новаторські, які письменник опублікував у часописах “народовців” до 1867 р. (одночасно не цілком справедливо оцінивши другу й третю книжку “Поезій Федьковича” як значно менш оригінальні).

Значення “буковинського Кобзаря”, згідно проникливого компаративного судження літературознавця, – в тім, що він “почав малювати життя гуцульського селянина так, як Тургенєв – великоруського, Квітка й Марко Вовчок – українського, Ауербах – німецького, Жорж Санд – французького”. Щирим жалем перейнято констатацію Драгомановим з приводу відсутності школи буковинця в західноукраїнському письменстві чи хоча б критичних студій, які б з’ясували, що є “найдорожчого у луччих писаннях Федьковича і навіщо в Галичині треба писати так, як пише Федькович у своїх повістях,

коли хочеш написати що-небудь таке, що було б корисне людям” [1, 341].

Політична кон’юнктура, проте, призвела до ідейної “зміни віх” чільних “старорусів” – Дідицького, який відійшов від попередніх позицій; Наумовича, який раніше говорив галицькому сеймі про вироблення в автохтонних галичан повного українського чуття, “що стремить до своєї народної сили”, а далі став награвати в московську дудку “про один руський народ і одну письменну мову од Карпат до Амура” [1, 343]. Галицькі “старі” спробували гальванізувати ту ж мішану мертву мовну архаїку, що Драгоманов гостро критикував. Аналогічно поставився він і до “малоруських” нісенітниць сьогодні модного Л. Захер-Мазоха. Цілком фальшивою визнано літературну колізію: якісь руські графи буцімто в перерві між плотськими втіхами перекладали “Фауста” по-українськи для простих дівчат. Тож, “хто одвертається од мови рідного народу [як “москвофільські” редактори чисел журналу “Слово” з перекладами Захер-Мазоха – В. П.], той тратить чуття чи правду про народ” [1, 341-342].

Народна жива мова, живі люди та – як результат – живе письменство, що закопувало б поступово прірву між “панським” і “мужицьким народом”, з’язувало б їх тісніше, сприяло злиттю в один. Таке кредо Драгоманов акцентував у передмові на різні способи, доводячи: одкинути “українщину” означає відкинути народ. А працювати треба, навпаки, тільки задля того, аби “народ увесь став вольним і багатим” [1, 347]. В цьому зв’язку зростає роль видання Федьковича, дбайливо підготованого Драгомановим, – цього нового для Наддніпрянщини літератора. Його, сподівався видавець і автор передмови, українці незабаром поставлять “поряд з своїми найбільш любимими писателями”, міцнячи братні зв’язки обабіч чужих кордонів. Адже саме українське письменство, сподівався Драгоманов, зв’яже до купи найміцніш український люд.

Надзвичайно цікавим бачиться і такий аспект теми, як ідейно-творча співдія вченого і молодого драгоманівського покоління українського письменництва, зосібна його сестріниці

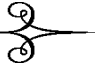

Лариси Косач (Лесі Українки). В її становленні, як ідейному, так і літературному, вельми значною була роль листів дядька та безпосереднього спілкування з ним у Болгарії. Їх епістолярій засвідчив важливу роль Драгоманова у здійсненні планів молоді літературної громадки у Києві щодо ширення європеїзму через переклади “плеядівцями” перекладів кращих творів західних авторів – Світа, Гайне, Гюго й багатьох інших. М. Драгоманов дораджував Лесі, що саме їй варто перекласти, і за це вона була вдячна (лист від 5 січня 1890 р.), інформував її про наукові видання, болгарську літературу, надсилав різноманітну лектуру. Дослухаючися до його порад, вона “спасалася” від українсько-російського “невежества”, вивчала італійську мову.

Леся Українка перейняла ідеї Драгоманова щодо модернізації рідної літератури задля подолання у ній поширеного дилетантизму, повним оволодінням суб’єктами творчості їхнім *licentia litteraria*. В дусі вчителя молода літераторка висловила про те, що українським поетам слід на якийсь час заборонити писати національно-патріотичні вірші – принаймні доти, доки вони не навчаться законам версифікації. Драгоманов навчив Лесю Українку, не зашорюючися на національній кривді, поціновувати минуле й сучасне України з ширшого, європейського, погляду; шукати живі справи й правду, спільну для багатьох національностей; не фетишизувати “національні святощі”, забуваючи про соціальні чинники; йти до великої мети визволення людини й нації, вливаючися у велику еволюцію європейської людності; служити прогресу суспільства, культури, мистецтва.

Вона сприйняла і критицизм учителя до літературних скарг на долю і плачів за минулим. У погляді на історичне життя України під московськими царями вона врахувала концепти статті “Пропаций час” Драгоманова, що засвідчує недрукований в СРСР лист Лесі Українки до М. Кривинюка – план-проспект задуманої нею брошури про “воссоединение”. Дядькова ідея “спілкових змагань” самобутньо відлунила у її поемах “Давня казка” та “Роберт Брюс, король шотландський”.

Спільні високі морально-етичні засади також еднають статті Драгоманова і художні твори його близької родички. Слід констатувати й уформований консенсус літературно-критичних оцінок – наприклад, “ідеологічного” твору “Над Чорним морем” І. Нечуя-Левицького та його протагоніста.

Критичні закиди софійського професора щодо власних творів Леся Українка сприймала як зразок конструктивного прозирання “діла в корінь”, як цілющий антидот від загрожуючої манії письменницької величі. Поділила авторка й Драгоманівське неприйняття смішнуватого, за її оцінкою, жіночого літературного сепаратизму, виявом чого потлумачила намір Н. Кобринської видавати виключно жіночий часопис. У власних статтях вона орієнтувалася на стиль дядька, котрого вважала єдиним, хто вмів тоді писати простим складом і без жодного туману в думці й вислові.

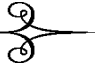
Наслідком ідейно-творчого спілкування двох маркантних постатей (при наставницькій функції старшого учасника мисленого діалогу) стало зростання перекладацької вмілості Лесі Українки при роботі над улюбленим Гайне. Значною мірою це сталося завдяки Драгоманову, що предметно показав недохопи ранніх інтерпретацій, переконав у потребі шліфування перекладацької техніки. В оцінці ж осягів Т. Шевченка Леся Українка, відмовившись від крайнощів його рецепції Драгоманова, розвинула запозичене у нього зерно розуміння: спадщина Кобзаря доводить, що українські традиції можуть співіснувати з кращими ідеями різних віків і служити підмурівком для подальшого естетичного будівництва.

Тож Драгоманова слід осмислити як промотора, генеруючу силу українського письменства ХІХ–ХХ ст. Про це говорять насамперед контактні зв'язки (прислані з Софії болгарські релігійні легенди “Забележки” дали імпульс оновленню жанру в поезії Лесі Українки, а у зв'язку з її творами – всього нашого письменства кінця ХІХ – початку ХХ ст.) та типологічні “зустрічі”. Наприклад, у поемі про Роберта Брюса, на якого увагу Лесі Українки звернув саме Драгоманов, вона “олітературила” його міркування з “Чудацьких думок...” про

склад української нації, алюзійно приклавши їх до шотландської давнини. А ще у промові вибранців народу до коронованого Роберта втілила “драгоманівський” мирнобудівничий вектор державної політики. Також Леся Українка майстерно реалізувала у поемі концепт дядька “прямування до національної вільності” [2, 327] всіх пригноблених бездержавних народів.

Значною мірою Драгоманову завдячує своєю появою “біблійний блок” творів Лесі Українки. А дядькова увага до постатей Дж. Мільтона, Р. Вільямса й ін. середньовічних вільнодумців оригінально трансформувалась у драматичні поєми “У пуці”. Споріднений теж із Драгоманівським а чи й генетично похідним від нього є художній концепт національного полону, сорому, зради – наскрізний у поетичному театрі великої українки, дуалізм у сприйнятті козацької слави (“Подорож до моря”). А деякі епістоли до дядька можна тлумачити як цінне свідчення ембріонального зародження конкретного літературного задуму, певного етапу його осмислення. Звісно, далеко не все у спадщині цієї суверенної творчої особистості, що пішла далі й прожила все ж трохи довше, походить від Драгоманова, проте формуюче і ферментуюче значення його непроминальних думок – безперечне.

В. Ф. Погребенник

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ ЯК ШЕВЧЕНКОЗНАВЕЦЬ

Багатогранна постать Драгоманова-полігістора самобутня тим, що він розкрився як історик українського письменства, явивши чітку літературознавчу систему поглядів та оцінок, хист ерудованого рецензента, гострого літературного критика і завзятого полеміста, став одним із тих, хто визначав шляхи розвою українського письменства. Воно цікавило Михайла Драгоманова не тільки як красна словесність, а й як яскравий вияв української національної культури, вияв рідного менталітету та суспільний феномен. Учений пов'язував із свободою слова і творчості, безперешкодним літературним розвитком України взаємопізнання інтегральних її частин, поділених між Росією й Австро-Угорщиною, та необхідність піднесення визвольних устремлінь народу. Ще замолоду вчений усвідомив потребу різнобічного розкриття зв'язків літератури з суспільним життям і конфесійними змаганнями доби, сформував концепцію письменства як відображення душі нації.

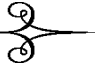
Хронологічно й логічно спрямлюючи й конденсуючи розсіпані в історичних, культурологічних, політологічних, педагогічних і ін. виступах Драгоманова цінних і концептувальних осмисленнях постаті й письменницької творчості Т. Шевченка, розпочнемо зі статті “Антракт з історії українофільства (1863–1872)”. Тут, розгортаючи думку про визначальну роль “родовитих українців”-літераторів від св.Димитрія Ростовського до Гоголя у розвиток культури Московсько-Петербурзької Русі, Драгоманов вивів новий період

українофільства – середини ХІХ в. – упрост з ідейно-художньої спадщини Кобзаря. Назвав його “вийшовшим з Шевченка” й схарактеризував як ознаменований “різким демократичним духом”. При тому послання “І мертвим, і живим...” слухно визнано найгострішою критикою “панського українофільства”, аристократизму в ледачому розумінні слова.

Захищаючи реноме українських письменників-класиків у статті “Что такое украинофильство?” (опубл. 1881), Драгоманов не сприйняв кривдні оцінки російського журналіста Л. Алексєєва літературної спадщини Г. Квітки-Основ’яненка, П. Куліша й ін., відкинув негачію Т. Шевченка й усієї “непотрібної” української літератури В. Белінського. Драгоманов не приймав і шаблонність описів та художніх малюнків ряду авторів “Правди” й “Зорі”, неконсеквентність їх ідей, “суздальське богомазівство”, що його гостро критикував і Шевченко. Суб’єктивна ж критика Драгоманова самого Кобзаря пов’язувалася зі зневагою, відповідно до бачення вченого, у названому посланні до “науки узловатого німця”. Як антидот до цих факторів автор статті одним із перших запропонував виходити на шляхи європеїзаційного оновлення українського письменства, плекання прямих стосунків літературної громади “з європейською наукою, письменством і політикою”.

Особливо важливим для України ХІХ ст. було те, що Драгоманов визнавав “наше право на рівну з російською літературу”, наводив факти історичного культурного “обукраїнення” Московщини, коли “містерії київської композиції грали семінаристи навіть у Сибіру”, а Шевченків “Сон” і “Кавказ” усі читали ще у списках. На противагу тодішньому маскульту, галицько-українському (поема “Буй-Тур Всеволод” Б. Дідицького) чи й російському (графоманська “Битва русских с кабардинцами...”), “споживачами” якого, за Драгомановим, були люди без естетичного смаку – денщики і лакеї, вчений пояснив успіх у Росії творів Котляревського, популярність “українського поета життя і волі” Т. Шевченка, “фурор” “Народних оповідань” Марка Вовчка законом

естетичної практики “все те гарно, що живою мовою про живе діло говорить”.

“Гарячі думи” і “біблейсько-революційний містицизм” Шевченка, П. Куліша й ін. стали для автора розвідки доказом того, що й українські традиції “можуть жити обік з луччими ідеями віку нашого”. Однак непереконливими слід визнати думки Драгоманова про те, що “будуюча правда” у “Кобзарі”, відповідно до променя зору критика, начебто лиш одна – сім’я, як і твердження, що “зсилка прибила” талант Шевченка, буцімто “задержала його на однім ступені літературного розвитку”. Що ж стосується до типології спільне/відмінне у Гоголя, Шевченка, В. Скотта, то знайдемо у Драгоманова варті уваги розмисли про унікальність Шевченка завдяки його слов’янофільству.

Сила поета, за Драгомановим, полягає у тому, що він рветься “до волі і науки”, кляне всіх, хто розпинає “меншого брата”. Тож історик-літературознавець був палким прихильником “розвиття народного українського почуття і народної української літератури” на всіх теренах бездержавної України, культурного єднання Наддніпрянщини та західноукраїнських земель, у відродженні яких значну роль і відіграли літератори зі сходу України, найперше Шевченко й “буковинський Кобзар” Федькович.

Початки у новій літературі процесу “скусного зображення народного життя” Драгоманов у розвідці “Українське письменство 1866–1873 років” не без підстав пов’язав саме з Шевченком, а також Гоголем-батьком, Котляревським, Квіткою-Основ’яненком. Кобзар піднесений на високий п’єдестал як один із небагатьох, які “будили людські почуття та гидоту до насильств чоловіка над чоловіком в одну з найтяжчих епох нашої історії”. “Здемаскування” кріпосного права та симпатії до народного життя наближають до нього, за Драгомановим, і Марка Вовчка.

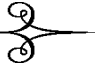
Драгоманова разили розтягненість, неоригінальність, трафаретність мотивів і образів (чужини, долі, козацької волі тощо) пересічних українських белетристики та “віршоробства”.

Коли Шевченко “як чоловік із дійсно геніальним почуттям” малював минувшину так, що її дійсно чуєш і бачиш, резонно твердив автор, то цього не скажеш про його переспівувачів. Тож критик слушно і гостро виступив проти безкрилих стилізацій “під Шевченка”, епігонства.

Ключовою серед приблизно 50 драгоманівських статей про Кобзаря є “Шевченко, українофіли й соціалізм” (1878). Ця “многоцінна” (І. Франко) шевченкознавча й політологічна студія присвячена рецепції Т. Шевченка в Росії й закордоном, зокрема Галичині. При тім автор пояснив недохопи попередників такою обставиною: ніхто з них не осмислив докладніше, що таке справді Кобзар “сам по собі й у свій час”, усі дивилися на нього “абсолютно”, коли слід було “об’єктивно й історично”, та ще й на “ґрунті тієї громади, в якій він виріс і працював”. Не сприяли реалізації завдання й тогочасні безсистемні видання спадщини Шевченка, відсутність вивірених біографічних джерел. На підставі текстів поета і його стосунків із приятелями Драгоманов констатував той факт, що він, “мужик” із “противуцарськими думками”, “стояв попереду вивчених приятелів... і гарячою громадською думкою, й таким же українством. До того він більше їх бачив світа не тільки в мужицтві, а й у Росії взагалі”.

Що ж до літературного доробку Шевченка, то його оцінку визначили естетичні вподобання, позитивістські й антиромантичні, дослідника. Тому Драгоманов не сприйняв міфотворчі аспекти й фантазмагоричність “Кобзаря”, привітавши натомість “найживіші картини щоденного життя” “Наймички”, “Сотника” й ін. “любих, братерських” писань. На карб естетичній вартісності спадщини поета вчений суб’єктивно поставив її нерівність, тобто брак артистичної виробленості, рудимент бурлескного компоненту стилю й “перемішування старовини з новиною (напр., Біблії з петербуржчиною)”. Авторській іпостасі “народного “біблійця” Драгоманов віддав перевагу над іпостасю “благочестивого візантійця”, котрим Шевченко таки не був. А “пізній” поет, сіяч “ясних іскор вільнодумства”, почав, за Драгомановим,

вириватись уже й за межі християнства. У його баченні республіканець і демократ, речник козацького сепаратизму від Росії, Кобзар найдалі пішов у думках про національну “волю держави і громади”, “своєї породи й країни, про що свідчать “Великий льох”, “Розрита могила” й інші твори 1845-го р.

Об’єктивно Драгоманов не добачив у писаннях Шевченка соціалізму чи якогось “інтернаціоналізму”, більшого за українське слов’янофільство. Зате як постійну їх домінанту він виокремив любов до простолюду і рідної України, ненависть до неволі. Не вважав автор статті її героя і “дійсним революціонером”, навмисним пропагандистом революційних думок між мужиками. Драгоманов побачив “батька Тараса” найперше “гарячим чоловіком”, найбільш гарячим і революційним думками серед усіх кирило-мефодіївських “братчиків”, та ще й таким, що мав велику силу впливу.

Тим вище, за автором статті, треба ставити особу Шевченка, який був “і душа-чоловік, і великий розум, і глибоко громадський чоловік”, що він не мав змоги послуговатися плодами “нової європейської науки”. Так, докладно аргументуючи думки за співдії біографічного й психологічного методів, врахування суспільного контексту, Драгоманов здобув результат, який пролив світло на суперечливі версії шевченкознавців і не применшив значення постаті Кобзаря. Заключна частина статті прикметна констатацією шкоди “од молебнів Шевченкові”, виведенням практичної науки з уроків його життєтворчості – потреб “широкої науки, виходу з думкою й працею за границю Росії, в Європу й Слов’янщину”.

Мотиви попереднього виступу підхопила критична стаття “Т. Шевченко в чужій хаті його імені” – гостра рецензія на львівське видання “Кобзаря” 1893 р., підготоване О. Огоновським Драгоманов, хоча в цілому привітав видання, поставив йому на карб неповноту, відсутність варіантів текстів. Не сприйняв учений і нелогічну періодизацію творчості поета, підміну Огоновського реалізму Шевченка натуралізмом та невміння показати “ідейно-літературну індивідуальність” митця. Нарешті, Драгоманов заперечив жанрову атрибуцію

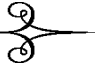

ряду його писань за “наличками” старої риторики, висміяв плутанину чи тенденційність у коментуванні реалій. Питання про ставлення автора “Марії” до релігії вчений цікаво уточнив: Шевченко – “деїст, котрий ледве-ледве держиться за християнську традицію ради ідеї демократичного месіанізму”.

Драгоманову належить честь наукової постановки проблем “Шевченко як руйнівник гетьманського міфу”, продуктивний вплив культури Наддніпрянської України на становлення М. Шашкевича й Ю. Федьковича. Він із Шевченком, відповідно до Драгоманівської реляції “література – читач”, полегшили один одному входження у світ української читаючої публіки обабіч кордону. В нові часи, згідно з статтею “По вопросу о малороссийской литературе”, скарб рідного письменства примножили якраз Котляревський і Квітка, і особливо Шевченко, твори якого швидко розкуповують навіть за спекулятивно дорогою ціною селяни і шанують, мов святиню. Коли творити культ якогось українського письменника, найбільше для цього надається, за Драгомановим, саме Тарас Шевченко.

Творцями нової української літератури “під впливом ідей реалізму, демократизму і націоналізму” він визнав Котляревського, Гулака-Артемівського й Квітку, і звісно ж, “найбільшого поета України” Шевченка, який розвинув сатиричні мотиви, теми з життя простолюду та згадки про боротьбу за волю з ворогами України. Біографічний екскурс у його долю переріс у виступі Драгоманова в аналіз першого “Кобзаря”, влучність конденсованих оцінок – поеми “Наймичка” як “апофеозу самопосвяти матері”, образних асоціацій творчості поета як вияву ненависті до неволі, зітхання з грудей патріота. Розподібнення “всеслов’янця” (українського слов’янофіла) Шевченка з російським панславістом Хом’яковим відбулось у виступі на рівні поетологічному. Драгоманов протиставив Шевченкову ідею доброго братерства слов’ян хом’яковському апофеозові московського орла як диктатора світу. Борцем проти політичного деспотизму й адміністративного сервілізму, від якого німіють народи, –

таким постав тут Кобзар, творець літературної мови, що “нагадує мову біблійних пророків”.

Варті уваги міркування Драгоманова про природу синтезу творчості Т. Шевченка. У ній злилися, на думку вченого, автобіографічний і біографічний компоненти, автопсія його українських спогадів і контактів із “ліпшими панамі”, лібералами й аболіціоністами, демократизм і геніальність Кобзаря. Ці фактори й вплинули на національну свідомість і народолобство, що “дійсно ставлять Шевченка як епохальну прояву в історії громадської думки на Україні”. Його “силою” вчений бачив не козакофільські мотиви, а ідеали “волі та науки”. Таким чином, Драгоманов-літературознавець високо ставив Т. Шевченка відповідно до своєї програмної засади “літературна правда життя народу і творчість народу”, критеріїв ідейно-художньої цілісності національного мистецтва слова, його інтернаціоналізації при збереженні питомих національно-народних ознак, гуманістичного пафосу літератури.

Загалом же міркування про шевченкознавчу спадщину вченого можна резюмувати словами Франка про працю Драгоманова “Шевченко, українофіли й соціалізм”: “Те, що було в ній задирливе в своїм часі, давно перейшло до історії та обсипалося, мов відцвілий цвіт; те, що в ній основне, виношене в душі автора й висловлене ясним, гарячим словом, лишається й донині цінним і не перестарілим і гідне того, щоб як окраса нашої критичної літератури було в руках усіх, кому дороге наше слово й дорогі ті ідеї, для яких працювали й боролися оба чільні сини України – Шевченко і Драгоманов”. Тож Драгоманова без перебільшення слід визнати одним із батьків українського наукового шевченкознавства, промотором об’єктивного вирішення багатьох його складних проблем (таких, як світогляд, еволюція Кобзаря, демократизм, гуманізм його творчості, природа її критичного пафосу, текстологічні й видавничі аспекти тощо), популяризатором спадщини Шевченка, а разом із нею й самої України у світі, а також мислителем-полемістом, який послідовно виступав проти спотворень Кобзаря. Хоча й траплялися у драгоманівській рецепції українського Генія оцінки, що не перейшли

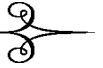
випробування часом, однак вони залишилися в анналах історії; до наших сучасників натомість ще довго промовлятиме глибинна щирість і справжня науковість непроминальних драгоманівських думок про “селянського короля” (Юрій Липа) Тараса Шевченка. Непереконливими слід визнати міркування Драгоманова з приводу світоглядних змін Шевченка, який буцімто став на народний – соціальний – погляд тільки після переїзду до Києва під впливом Костомарова і Куліша.

Разом із тим учений запропонував власну ієрархію “учитель – учень”. Та прийняти її беззаперечно сьогодні не можна, бо тоді доведеться визнати: Марко Вовчок та І. Нечуй-Левицький немовбито учні Тургенєва, а сам він – “ученик Гоголя”, який був заодно начебто “праотцем” повістей і поезії Шевченка, Метлинського і Костомарова.

Та у цілому Драгоманову в “Літературі російській...” вдалася краще¹ літературознавча силуетка Гоголя, аніж Шевченка. Адже підсумком в осмисленні поезії “самоучки” є композиційні закиди – експериментальна вільна форма вочевидь не імпонувала вченому – та дискусійна, м’яко кажучи, теза про ясність у поета негативної ідеї ненависті (до кріпацтва, “сучасного болота”), до того ж висловленої начебто тільки мелодраматично. “Будуюча правда” ж у “Кобзарі”, відповідно до променя зору Драгоманова, начебто лиш одна – сім’я. Навіть “Сон”, “Кавказ”, “Єретик” і “Неофіти”, хоча й розширюють іще вузьке на той час тематичне коло українського письменства, є, на суб’єктивне переконання Драгоманова, нерівними; не сприйняв він і алюзій із Україною поеми, останньої з названих вище.

Надибуємо в “Літературі українській...” й частковіші моменти, з якими цілковито солідаризуватися важко, – наприклад, що “зсилка прибила” талант Шевченка, “задержала його на однім ступені літературного розвитку” (2, 239). Кращі твори Кобзаря двох останніх періодів не дають прийняти цю

¹ На користь цього говорять самобутні думки про аналітичність, гумор, безсмертну галерею персонажів, любовно виписані пейзажі України, ритмічність прози, впливи Гоголя та збудженого ним реалізму – втім на Пушкіна й Лермонтова, Некрасова й Тургенєва, Григоровича й навіть Решетникова, Островського, Писемських і ін., а не тільки Кольцова і Даля.

дискусійну тезу за абсолютно резонну. Що ж стосується типології спільне/відмінне у Гоголя, Шевченка, В. Скотта, то тут знайдемо у статті варті уваги розмисли, як-от про унікальність Шевченка завдяки слов'янофільству. Адже він узяв героєм Яна Гуса – такого єретика, який прагнув “сонця правди” і “миру мирові”, а не кривавої помсти. А сила самого Кобзаря, за Драгомановим, полягає у тому, що він рветься “до волі і науки”, кляне всіх, хто розпинає “меншого брата”.

Деякі твердження дослідника, що стосуються перебігу літературного процесу в Україні ХІХ ст., не перейшли випробування часом. Так, у статті “Что такое украинофильство?” (опубл. 1881) М. Драгоманов, дискутуючи з Л. Алексєєвим, висловлює суб'єктивне судження про те, що українська драматична література буцімто не пішла вперед після І. Котляревського і Г. Квітки-Основ'яненка. Тут учений не мав рації, поскільки знехтував цим твердженням здобутками романтичної драматургії першорядних авторів, як Т. Шевченко, М. Костомаров і ін. Наскрізною ж у статті є продуктивна як на ті часи ідея творення народної літератури на народній мові, заповітна для вченого.

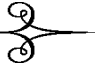
Вдаючися до матеріалу письменства як доказу “амальгамності” україно- та слов'янофільства, Драгоманов зацитував відповідні місця поетичних творів Шевченка (“Гайдамаки”, “Полякам”, “Єретик”). Захищаючи від російського недоброзичливця реноме українських письменників-класиків, Драгоманов не сприйняв кривдні алексєєвські оцінки літературної спадщини Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, відкинув централізаторську негацію Т. Шевченка й усієї “непотрібної” української літератури В. Белінського і захистив природність української мови у перекладах Байрона, Шеллі, Шекспіра, навіть Геккеля і Ланге. На противагу суб'єктивним викривленням опонента Драгоманов запропонував універсальну формулу: “я можу бути щасливим тільки в родині, родина – у батьківщині, батьківщина – тільки у людстві” (1, 2, 18).

Об'єктивне зіставлення Драгоманова художніх концептів Пушкіна і Шевченка – на користь другого, що не оспівував царських воєначальників-загарбників, а, навпаки, зумів по-людськи поставитись і до “диких черкесів” (“Кавказ”), і до “жидівки” (“У Вільно, городі преславнім”). Покращення умов розвою українського письменства, на думку вченого, примножить його увагу до екзистенції простого люду.

В “Антракті з історії українофільства (1863–1872)” для Драгоманова ключовою тут була ідея зближення письменства з “простонародною мовою”. Якщо “старі писателі київсько-малоруського віку” за Гетьманщини, – зазначав автор, – “дуже близько ще держалися до церковнослов'янщини, а то й до польщизни”, то новий період українофільства середини ХІХ в., “вийшовший з Шевченка, означився різким демократичним духом” (1, 2, 258). У цьому автор справедливо добачив “його силу й зародиш важнішої будучини” у порівнянні з панським українофільством. Найгострішою ж критикою цієї суспільної виразки в “Українському письменстві 1866-1873” слушно визнано послання до земляків Т. Шевченка (“І мертвим, і живим...”¹). Від Кобзаря, додамо, сам Драгоманов успадкував і критицизм до козацької старшини неукраїнських орієнтацій. Історико-літературний контекст викладу в другій частині становить осмислення процесу “скусного зображення народного життя” (бачимо тут дію вже не соціального, а естетичного критерію, імпліцитно властивого письменству). Його початки у новій літературі Драгоманов не без підстав пов'язав, зокрема, з поетичною творчістю Т. Шевченка, якому щось рівного у російській літературі можна знайти лиш у 60-ті рр. – і це лише “ліпші п'єси” Некрасова. Шевченко піднесений на високий п'єдестал як один із небагатьох, які “будили людські почуття та гидоту до насильств чоловіка над чоловіком в одну з найтяжчих епох нашої історії” (2, 346). “Здемаскування” кріпосного права та симпатії до народного

¹ У недрукованій в СРСР розвідці “Пропавший час” Драгоманов проголосив правдивими свідченнями про минушину не лише наукові праці Антоновича, Лазаревського й ін. істориків, а й послання “І мертвим, і живим...” Шевченка, зокрема його уступ, гостро критичний до гетьманів – “варшавського сміття” й “грязі Москви”.

життя наближають до нього, за Драгомановим, і Марка Вовчка. У той же час письменницький успіх у Росії Шевченка і Марка Вовчка показує, на матеріалістичне переконання М. Драгоманова, очевидний і перспективний шлях: “наскакувати на теми і порядок ідей, що відповідає життєвим інтересам суспільності”. Водночас він дещо в ідеалістичному дусі обстоював літературне “оброблення” прикмет народного українського характеру та, частково долаючи власну програмно-„статутну” вимогу пріоритету сьогодення, – також і “плодів давнішої цивілізації народу, що все рвався до волі й ніколи не переривав зносин із народами західними” (II, 404).

Ключовою серед приблизно 50 драгоманівських статей про Кобзаря є “Шевченко, українофіли й соціалізм”. Ця “многоцінна” (І. Франко) шевченкознавча й водночас політологічна студія написана наприкінці 1878 року і видрукувана наступного у женецькій “Громаді”. Започаткував її докладний, як завше, розгляд рецепції постаті й доробку Т. Шевченка в Росії (Куліша, Костомарова, М. Рігельмана) й закордоном (Ф. Вовк), австрійській Галичині (Огоновського, В. Барвінського, Партицького, Желехівського).

При тому автор пояснив різні неконсеквентності й самозаперечення попередників однією обставиною: ніхто з них не осмислив докладніше, що таке справді Кобзар “сам по собі й у свій час”. Усі, мовляв, дивилися на нього “абсолютно”, коли слід було – “об’єктивно й історично”, та ще й на “ґрунті тієї громади, в якій він виріс і працював”. Не сприяли реалізації цього завдання й тогочасні безсистемні видання спадщини Шевченка, відсутність вивірених біографічних джерел тощо. Сам же Драгоманов акцентує на підставі текстів поета та його стосунків із приятелями, той факт, що він, “мужик” із “противуцарськими думками”, “стояв попереду вивчених приятелів... і гарячою громадською думкою, й таким же українством. До того він більше їх бачив світа не тільки в мужицтві, а й у Росії взагалі” (II, 34).

Що ж до літературного доробку Шевченка, то його оцінку визначили естетичні вподобання (позитивістські й

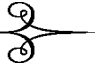

антиромантичні) дослідника. Тому він не сприйняв міфотворчі аспекти й фантасмагоричність “Кобзаря”, привітавши “найживіші картини щоденного життя” “Наймички”, “Сотника” й ін. “любих, братерських” писань. На карб естетичній вартісності спадщини поета вчений поставив її нерівність, тобто брак артистичної виробленості, рудимент бурлескного компоненту стилю, який Ю. Шерех із французька номінував “а ля мужік”, а деколи ще й “перемішування старовини з новиною (напр., Біблії з петербуржчиною)” (II, 93).

Авторській іпостасі так би мовити народного “біблійця” Драгоманов віддав перевагу над іпостасю “благочестивого візантійця”, котрим Шевченко таки не був. А “пізній” поет, сіяч “ясних іскор вільнодумства”, почав, за Драгомановим, вириватись уже й за межі християнства. У його баченні республіканець і демократ, речник козацького сепаратизму від Росії, Кобзар найдалі пішов у думках про національну “волю держави і громади”, “своєї породи й країни, про що свідчать “Великий льох”, “Розрита могила” й інші твори кінця найбільш плідного 1845-го р.

Об’єктивно Драгоманов не добачив у писаннях Шевченка соціалізму чи якогось “інтернаціоналізму”, більшого ніж українське їх слов’янофільство. Зате як постійну їх домінанту виокремив любов до простолюду і рідної України, ненависть до неволі. Не вважає автор статті її героя і “дійсним революціонером”, навмисним пропагандистом революційних думок між мужиками. Драгоманов побачив “батька Тараса” найперше “гарячим чоловіком”, найбільш гарячим і революційним думками серед усіх кирило-мефодіївських “братчиків”, та ще й таким, що мав велику силу впливу.

Тим вище, за автором статті, треба ставити особу Шевченка, який був “і душа-чоловік. і великий розум, і глибоко громадський чоловік”, що він не мав змоги послуговатися плодами “нової європейської науки”. Так, докладно аргументуючи свої переконання, зокрема за допомогою біографічного й психологічного методів, врахування суспільного контексту, Драгоманов здобув результат, який

пролив світло на суперечливі версії шевченкознавців і зовсім не применшив значення постаті Кобзаря. Заключна частина статті прикметна констатацією шкоди “од молебнів Шевченкові”, виведенням практичної науки з уроків його життєтворчості – потреб “широкої науки, виходу з думкою й працею за границю Росії, в Європу й Слов’янщину”.

Мотиви попереднього виступу підхопила критична стаття “Т. Шевченко в чужій хаті його імені” – гостра рецензія на львівське видання “Кобзаря” 1893 р., підготоване під егідою Товариства імені Шевченка істориком літератури проф. О. Огоновським Драгоманов, хоча в цілому й привітав видання, проте закинув йому неповну, прикру відсутність варіантів текстів. Не сприйняв учений і нелогічну періодизацію творчості поета Огоновського, його підміну реалізму Шевченка натуралізмом та невміння показати “ідейно-літературну індивідуальність” митця. Нарешті, Драгоманов заперечив жанрову атрибуцію окремих його писань за “наличками” старої риторики, висміяв плутанину чи тенденційність у коментуванні реалій текстів. Питання про ставлення автора “Марії” до релігії вчений уточнив так: Шевченко – “деїст, котрий ледве-ледве держиться за християнську традицію ради ідеї демократичного месіанізму” (II, 414).

Перу Драгоманова належить і ряд відгуків, пов’язаних зі смутними календарними датами. Це “Двадцятип’ятилітні роковини смерті Т. Шевченка і гальцькі народовці” та “Листочки до вінка на могилу Шевченка в ХХІХ роковини його смерті”. В першому з двох, написаних *par d’occasion*, автор продовжив програмні тези попередньої розвідки про вихід поета за межі традиційного християнства – на цей раз у контексті полеміки з народовським “ультрамонтанством”.

У другій, “Листочках...”, автор оприлюднив невідомий варіант історії арешту Шевченка, ознайомив із черговим перекладом його твору мовою Вольтера та навів записи писань митця з уст народу на підтвердження триваючого процесу фольклоризації слова Кобзаря. Нотатка ж “Війна з пам’яттю про Шевченка” висвітлила латентну війну, яку тривалий час

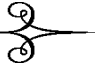
“премудра” російська адміністрація вела проти могили Кобзаря та його вшанування.

Таким чином, Михайла Драгоманова слід визнати одним із найбільших предтеч сучасного наукового шевченкознавства, промотора об’єктивного вирішення багатьох його складних проблем (таких, як світогляд, еволюція Кобзаря, демократизм, гуманізм його творчості, природа її критичного пафосу, текстологічні й видавничі аспекти тощо), популяризатора спадщини Шевченка, а разом із нею й самої України у світі, а також мислителем-полемістом, який послідовно виступав проти спотворень Кобзаря. Хоча й траплялися у драгоманівській рецепції українського Генія оцінки, що не перейшли випробування часом, однак вони залишилися в анналах історії; до наших сучасників натомість ще довго промовлятиме глибинна щирість і справжня науковість непроминальних драгоманівських думок про “селянського короля” (Юрій Липа) Тараса Шевченка.

Література:

- I. Вибрані праці : у 3 т., 4 кн. / М. П. Драгоманов. – Київ : Знання України, 2006-2007. – 344 с. – Т. 1, кн. 1. Історія. Педагогіка. Публіцистика; кн. 2. Історія. Публіцистика. Політологія. – Київ : Знання Укр. – 272 с.
- II. Вибрані праці : у 3 т., 4 кн. Т. 2. Фольклористика. Літературознавство / М. П. Драгоманов. – Київ : Знання України, 2007. – 439 с.

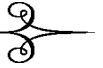
ПРАЦІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА ПРО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Алфавітний перелік

1. Байка Богдана Хмельницького // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. – Львів: Накладом Наук. т-ва імені Т. Шевченка, 1900. – Т. 2. – С. 1-24.
2. Вибрані листи: До М. Бачинського. – До В. Навроцького. – До П. Лаврова. – До І. Франка. – До “старої громади”. – До Ю. Яворського. – До Ом. Огоновського // Літературно-публіцистичні праці : у двох томах / редкол.: О. І. Дей, О. Є. Засенко (голова), О. Я. Лисенко. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 2. – [Упорядкування та примітки І. С. Романченка і В. В. Лисенка; редактор тому О. Я. Лисенко. – С. 445-554.
3. Війна з пам’яттю про Шевченка // Світ (Львів). – 1882. – № 20/21, 25 верес. – С. 346.
4. Війна з пам’яттю про Шевченка // Вольное слово = La Parole Libre : двухнедельное издание. – Женева, 1882. – № 46, 1 окт. – С. 3-4.
5. Війна з пам’яттю про Шевченка // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х т. / редкол. : О. І. Дей [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 146-147.
6. Война с памятью о Шевченко // Драгоманов М. Политические сочинения / под ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. – М., 1908. – Т. 2. – С. 600-601.
7. Война с памятью о Шевченко // Собрание политических сочинений / М. П. Драгоманов : в 2-х тт; предисл. и биограф. очерк Б. А. Кистяковского. – Paris, 1905-1906. – Т. 2. – С. 600-601.
8. Восточная политика Германии и обрусение. Вместо предисловия (Из письма к редактору “Вестника Европы”

- // Драгоманов М. Із наукової спадщини / М. Драгоманов ; [редкол. : В. П. Андрущенко, В. П. Бех, Г. І. Волинка, О. С. Падалка, В. Ф. Погребенник (відп. секретар, упоряд. та прим.)]. – К. : Знання України, 2010. – Кн. 1: Політологія. Культурологія. – С. 23-266. – [М. Драгоманов про Т. Шевченка с. 112-117, 127-129, 155-166].
9. Галицько-руська література після А. Н. Пипіна // Зоря. – 1880. – № 6-7, 9-10; 1881. – № 3-10.
  10. Галицько-руське письменство (передне слово до “Повістей” Осипа Федьковича) // Федькович О. Повісті. – К., 1876. – С. I-LVI. – Огляд творів галицьких письменників Шашкевича, Федьковича, Шевченка та багатьох інших, аналізує мову письменників та сприйняття їх читачами.
  11. Галицько-руське письменство // Драгоманов М. П. Вибрані праці : у 3 т., 4 кн. / М. П. Драгоманов. – Київ : Знання України, 2007. – Т. 3. Літературознавство. – С. 43-94.
  12. Галицько-руське письменство // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х тт. / М. П. Драгоманов ; редкол. : О. І. Дей [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 309-348.
  13. Громада : українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим. – № 4. – Женева: печатня "Работника" й "Громади", 1879. – 382 с. – М. П. Драгоманову належать: Додаток од впорядчика (Хибя російської й української печаті про мужицьке життя). – С. 34-36. Підп.: М. Драгоманов. – Примітка та “Уваги впорядчика” до праці : Вовк Ф. К. Т. Г. Шевченко і його думка про українське життя. – С. 37-95.
  14. Двадцятип’ятилітні роковини смерті Т. Шевченка і галицькі народовці // *Rurjer Lwoweki*. – 1866. - № 62.
  15. 25-litni rokowyny smerty T. Shewczenka // *Prasa* [Львів], 1866. – Ч. 3-4.
  16. 25-літні роковини смерті Т. Шевченка та галицькі “народовці”: лист М. Д. – Львів, 1886. – 4 с.
  17. Двадцятип’ятилітні роковини смерті Т. Шевченка і галицькі народовці // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х тт. / редкол. : О. І. Дей [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 148-150.

18. До історії арешту Шевченка в 1859 р.; II. Французький переклад "Катерини"; III. Поезії Шевченка в народних устах // Листочки до вінка на могилу Шевченка в ХХІХ роковини його смерті. - Львів, 1890. - С. 3-14, 14-20, 20-23. - [Дата: Женева 23 лютого 1889].
19. Доповідь М. Драгоманова на Паризькому літературному конгресі 1878 р. // Раби Києва не мовчали : наукові розвідки / Р. Іванченко ; упоряд. І. П. Ющук ; наук. ред. В. О. Панченко. - Київ, 2009. - С. 235-260.
20. Дрібніші писання М. П. Драгоманова (найдені між його паперами) // Народ. - 1895. - № 17. - С. 272-277. - Із змісту: Дневник Шевченка - не в оригіналі.
21. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. - Б.м., 1875. - 179 с.
22. Евреи и поляки в Юго-Западном крае: по новым материалам для Юго-Западного края // Вестник Европы. - 1875. - Т. 4, кн. 7, июль. - С. 133-179.
23. Евреи и поляки в Юго-Западном крае: по новым материалам для Юго-Западного края // Драгоманов М. Из наукової спадщини / М. Драгоманов ; редкол. : В. П. Андрущенко, В. П. Бех, Г. І. Волинка, О. С. Падалка, В. Ф. Погребенник (відп. секретар, упоряд. та прим.). - К. : Знання України, 2010. - Кн. 1 : Політологія. Культурологія. - С. 267-324.
24. Евреи и поляки в Юго-Западном крае: по новым материалам для Юго-Западного края // Драгоманов М. Политические сочинения / под ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. - М., 1908. - Т. 1: Центр и окраины. - С. 217-267. - Про Т. Шевченка с. 254.
25. З книги "Шевченко, українофіли і соціалізм" // Світова велич Шевченка : збірник матеріалів про творчість Т. Г. Шевченка : в 3-х т. - К., 1964. - Т. 1: Т. Г. Шевченко у вітчизняному дожовтневому літературознавстві. - С. 136-138.
26. З приводу статті д. Франка: "Шевченко героєм польської революційної легенди" // Жите і слово. - 1894. - Т. 2, кн. 4. - С. 159-160.
27. З Цюриха: (святкування роковин Шевченка в "Русском обществе") // Правда. - 1873. - № 13. - С. 473-476. - Підп.: М.

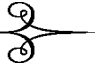
28. Замітки до Шевченківського номеру "Зорі" [1889 року] // Житє і слово. - 1897. - Т. 6, кн. 1. - С. 78.
29. Z powodu " Mariji", poematu Szewczenki : (list do redakcji) // Przegląd Społeczny. - Львів, 1886. - Т. 2, zes. 8. - S. 144-150.
30. Із історії вірші на Україні: критичний вривок М. Драгоманова // Ватра : літ. збірник / видав Василь Лукич. - Стрий, 1887. - С. 122-129.
31. Із історії вірші на Україні: критичний вривок М. Драгоманова // Драгоманов М. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство / зладив М. Павлик. - Львів : Накладом Наук, товариства імені Шевченка, 1906. - Т. 3. - С. 108-116.
32. Із листів М. П. Драгоманова до Л. М. Драгоманової про Австро-Угорську Русь [1876 р.] // Народ. - 1895. - № 15-16, 1-15 серп. - С. 249-254. - [З приміт. М. Павлика, С. 250. 251].
33. Інтерес галицько-руської літератури : уривок // Народ. - 1893. - № 10, 22 трав. - С. 90-91; № 12-13, 1 лип. - С. 110-113; № 14, 15 лип. - С. 124-126; № 16, 15 серп. - С. 157-162. - [Підп.: М. Гордієнченко. З приміт. ред. перед початком статті. - У кінці дата: 15 іюня 1892].
34. Інтерес галицько-руської літератури (уривок) // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х тт. / редкол. : О. І. Дей [та ін.]. - К. : Наук. думка, 1970. - Т. 2. - С. 401-402.
35. К вопросу об "оскудении" литературы и о столичной печати и провинции // Молва. - Санкт-Петербург, 1876. - № 36.
36. К вопросу об "оскудении" литературы и о столичной печати и провинции // Драгоманов М. Политические сочинения / под ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. - М., 1908. - Т. 2. - С. 1-19.
37. К истории вирши на Украине : (критичний уривок) // Ватра : літ. зб. / вид. В. Лукич. - Стрий, 1887. - С. 122-129.
38. К рассказам о Шелудивом Буняке // Киевская старина. - 1891. - Т. 34, кн. 8. - С. 298-304.
39. Казка Богдана Хмельницького // Вибрані твори українських письменників. - Львів, 1912. - С. 1-14.

40. Київський відділ російського Географічного товариства й останній кобзар України // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. – Львів : Накладом Наук. т-ва імені Т. Шевченка, 1906. – Т. 3. – С. 22-25.
41. Лист до Академічної громади в Кракові, відчитаний на Шевченківських вечорницях у Кракові 5 травня 1890 р. // Народ. – 1890. – № 11, 1 черв. – С. 167-168. – [Дата: Софія, 11 (23) априля 1890].
42. [Лист до Академічної громади в Кракові, відчитаний на Шевченківських вечорницях у Кракові 5 травня 1890 р.] // Твори / М. Павлик ; упоряд., підгот. текстів та приміт. П. Й. Ящука. – Київ, 1959. – С. 614-616.
43. [Лист до Академічної громади в Кракові, відчитаний на Шевченківських вечорницях у Кракові 5 травня 1890 р.] // Твори / М. Павлик ; упоряд., підгот. текстів та приміт. В. В. Яременка ; прим. В. А. Качкана. – Київ, 1985. – С. 317-318.
44. Лист до учасників літературного конгресу у Відні 1881 р. // Вольное слово=La Parole Libre : еженедельное издание. – 1881. – № 9, 4 окт. – С. 9.
45. Лист І. С. Тургенєва про галицько-руські справи // Зоря. – 1885. – № 21. – 1 (13) лист. – С. 248-249.
46. [Лист М. Драгоманова до С. Степняка-Кравчинського від 24 серпня 1888 р.: фрагмент] // Шевченко и русская литература XIX века / Ф. Я. Прийма. – Москва ; Ленинград, 1961. – С. 337. – [М. Драгоманов як пропагандист Т. Шевченка].
47. [Лист М. Драгоманова до С. Степняка-Кравчинського від 24 серпня 1888 р.] / подав В. Ящук // Вітчизна. – 1965. – № 8. – С. 158-159.
48. Лист М. П. Драгоманова до відділу “Товариства ім. Шевченка” на руки К. П-ського // Житє і слово. – 1897. – Т. 6, кн. 2. – С. 154-155.
49. Лист Тургенєва І. С. про галицько-руські літературні справи / подав і пояснив Михайло Драгоманов // Зоря. – 1885. – № 21, 1 листоп. – С. 248-249.

50. Лист Тургенєва І. С. про галицько-руські літературні справи / подав і пояснив Михайло Драгоманов // Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1881-1886. – Львів, 1906. – С. 109-111.
51. Листи на Наддніпрянську Україну // Народ. – 1893. – № 15, 1 серп. – С. 142-144 ; № 16, 15 серп. – С. 165-169 ; № 17, 1 верес. – С. 182-186 ; № 18, 15 верес. – С. 194-198 ; № 19-20, 1-15 жовт. – С. 218-224 ; № 21, 1 листоп. – С. 258-263 ; № 22, 15 листоп. – С. 279-285 ; 1894. – № 1, 1 січ. – С. 4-8 ; № 2, 15 січ. – С. 26-29.
52. Листи на Наддніпрянську Україну. – Коломия : Видане редакції "Народа", з друкарні Михайла Білоуса, 1894. – 199 с.
53. Листи на Наддніпрянську Україну / [передм. М. К. Залізняка] ; Партія Укр. соціалістів-революціонерів. – 2-ге вид. – Відень : Наклад і друк парт. друкарні, 1915. – 114 с.
54. Листи на Наддніпрянську Україну. – Київ : Криниця; Друк. М. Заїздного, 1917. – 123 [4] с.
55. Листи на Наддніпрянську Україну – витяги // Хрестоматія критичних матеріалів про нову українську літературу / упоряд. С. М. Шаховський. – К., 1940. – Т. 1. – С. 436-438.
56. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х тт. / редкол. : О. І. Дей [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 428-482.
57. Листи на Наддніпрянську Україну // Діалоги про українську національну справу / Б. Грінченко, М. Драгоманов ; упоряд. А. Жуковський ; НАНУ, Ін-т української археографії. – Київ, 1994. – С. 149-273. – (Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні ХІХ – поч. ХХ ст.; Вип. 1).
58. Листи на Наддніпрянську Україну // Історія української літературної критики та літературознавства : хрестоматія : у 3 кн. : навч. посіб. / упоряд. П. М. Федченко. – Київ, 1998. – Кн. 2. – С. 73-76.
59. Листи на Наддніпрянську Україну // Тисяча років української суспільно-політичної думки = One thousand years of ukrainian social and political thought : у 9 т. / упорядкув. і прим. О. Сліпушко ; ред. тому Ю. Косенко ; редкол. : Т. Гунчак, О. Сліпушко, В. Литвинов [та ін.]. – Київ, 2001. – Т. 5, кн. 2 : (кінець ХІХ - поч. ХХ ст.). – С. 118-153.

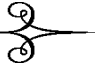

60. Листи на Наддніпрянську Україну // Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / уклад. О. О. Любар ; за ред. В. Г. Кременя. – Київ, 2003. – С. 284-286.
61. Листи на Наддніпрянську Україну : (Школа і педагогічна творчість українських просвітителів другої половини ХІХ ст.) // Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / уклад. О. О. Любар ; за ред. В. Г. Кременя. – К. : Знання, 2005. – С. 267-269.
62. Листи на Наддніпрянську Україну // Україна : антологія пам'яток державотворення Х-ХХ ст. : Дорога до себе : у 10 т. / упоряд., передм. та прим. О. Сліпущко ; редкол. І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2008. - Т. 6 : Змагання за українську ідею (від 60-х років до кінця ХІХ ст.). – С. 262-300.
63. Листок Тараса Шевченка // Товариш. – 1887. – Ч. 1. – С. 109. – [Підп.: Подав М. Др.].
64. Листочки до вінка на могилу Шевченка в ХХІХ роковини його смерті // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х тт. / редкол. : О. І. Дей [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 289-296.
65. Листування І. Франка та М. Драгоманова (1871-1895) / І. Франко, М. Драгоманов. – К. : ВУАН, 1928. – 510 с.
66. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / І. Франко, М. Драгоманов / Львівський національний університет ім. І. Франка ; редкол. : І. Вакарчук, Я. Ісаєвич, Б. Якимович ; НАНУ. – Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2006. – 560 с. – М. П. Драгоманов про Тараса Шевченка С. 48, 74, 140, 145, 156, 169, 171, 180, 199, 210, 213-214, 254, 260, 278, 280, 296, 339, 355, 419, 448, 480.
67. Литературно-общественное движение в Галиции // Дело : журнал литературно-политический. – Санкт-Петербург, 1882. – № 10.
68. Литературное движение в Галиции // Вестник Европы. – 1873. – Т. 5, Кн. 9. – С. 240-268 ; Кн. 10. – С. 681-717.
69. Литературное движение в Галиции // Политические сочинения / под ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. – М., 1908. – Т. 1 : Центр и окраины. – С. 343-417.
70. Литературное движение в Галиции // Драгоманов М. Із наукової спадщини / М. Драгоманов ; редкол. : В. П. Андрущенко, В. П. Бех, Г. І. Волинка, О. С. Падалка, В. Ф. Погребенник (відп.

- секретар, упоряд. та прим.). – К. : Знання України, 2010. – Кн. 1 : Політологія. Культурологія. – С. 409-490.
71. Література російська, великоруська, українська і галицька // Правда. – 1873. – № 4. – С. 158-165 ; № 5. – С. 189-196 ; № 6. – С. 221-226 ; № 16. – С. 559-564 ; № 17. – С. 590-595 ; № 18. – С. 621-631 ; № 19. – С. 652-659 ; № 20. – С. 682-690 ; № 21. – С. 706-718 ; 1874. – № 1. – С. 20-28 ; № 2. – С. 59-69 ; № 4. – С. 155-163 ; № 5. – С. 203-211 ; № 6. – С. 259-268 ; № 7. – С. 295-308 ; № 8. – С. 337-342 ; № 9. – С. 380-386 ; 1875. – № 1. – С. 20-28 ; № 2. – С. 59-69 ; № 3. – С. 107-116 ; № 4. – С. 155-163 ; № 5. – С. 203-211. – Підп.: Українець.
72. Література російська, великоруська, українська і галицька // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х тт. / редкол. : О. І. Дей [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 80-220.
73. Література російська, великоруська, українська і галицька. – Львів, 1973. – Ч. 1. – 62 с.; 1974. – Ч. 2. – 75 с.
74. Література російська, великоруська, українська і галицька // Історія української літературної критики та літературознавства : хрестоматія : у 3 кн. : навч. посіб. / упоряд. П. М. Федченко. – Київ, 1998. – Кн. 2. – С. 29-46.
75. Література російська, великоруська, українська і галицька // Драгоманов М. П. Вибрані праці : у 3 т., 4 кн. / М. П. Драгоманов. – Київ : Знання України, 2007. – Т. 2. Фольклористика. Літературознавство. – С. 151-325.
76. Література українська, заборонена російським урядом / переклад з французького. – Львів : З друкарні Товариства ім. Шевченка, 1878. – 39 с. – (Дрібна бібліотека. II).
77. Література українська, заборонена російським урядом (переклад з французького) // Тисяча років української суспільно-політичної думки = One thousand years of ukrainian social and political thought : у 9 т., т. 5, кн. 2 (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.) / упорядкув. і прим. О. Сліпушко ; ред. тому Ю. Косенко ; редкол. : Т. Гунчак, О. Сліпушко, В. Литвинов [та ін.]. – Київ, 2001. – С. 18-39.
78. Література українська, заборонена російським урядом : (повідомлення, представлене літературному конгресові в Парижі 1878 року) // Україна : антологія пам'яток державотворення Х-ХХ ст. : Дорога до себе : у 10 т. / упоряд., передм. та прим. О. Сліпушко ; редкол. І. М. Дзюба [та ін.]. –

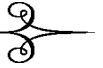

- Київ, 2008. – Т. 6: Змагання за українську ідею (від 60-х років до кінця XIX ст.). – С. 182-206.
79. Література українська, проscribeвана урядом російським : справозданє представлене конгресові літературному в Парижі / з фр. переклав Ром[ан] Розм[аран], І. Белей // Правда. – 1878. – № 18-23.
80. Література українська, проscribeвана урядом російським / вступ. стаття : Р. Сольчаник // Сучасність. – Мюнхен, 1976. – № 7/8(187/188). – С. 78-102.
81. Література українська, проscribeвана урядом російським / вступ. стаття : Р. Сольчаник. – Мюнхен, 1976. – 32 с.
82. Література українська, проscribeвана урядом російським / вступ. стаття : Р. Сольчаник. – Мюнхен, 1978. – 54 с.
83. Література українська, проscribeвана урядом російським // Драгоманов М. П. Вибрані праці : у 3 т., 4 кн. Т. 3 : Літературознавство / М. П. Драгоманов. – Київ : Знання України, 2007. – С. 157-259.
84. Літературно-публіцистичні праці: у двох томах / редкол. : О. І. Дей, О. Є. Засенко (голова), О. Я. Лисенко. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 1; упорядкування і примітки І. С. Романченка; редактор тому О. І. Дей. – 531 с., іл. портр.; Т. 2. – [упорядкування та примітки І. С. Романченка і В. В. Лисенка; редактор тому О. Я. Лисенко. – 595 с., іл, портр.] – Іменний покажчик “Т. Шевченко”, С. 592.
85. La panslavisme federaliste // Alliance Latine. – [Paris], 1878. – № 5. – Р. 236-242. – (Роль Т. Шевченка і кирило-мефодіївців у формуванні ідей слов'янської єдності).
86. Малорусское литературное движение в 1874 г. // Киевский телеграф. – 1875. – № 17, 7 февр. – С. 1-2.
87. Матеріали до історії віршів українських // Житє і слово. – 1894. – Т. 1, кн. 1. – С. 36-48, кн. 6. – С. 436-453 ; Т. 2, кн. 4. – С. 61-68, № 5. – С. 205-224.
88. Матеріали до історії українського письменства XIX в. III. Лист Михайла Драгоманова до Олександра Кониського (з 26 квітня 1876 р.) / Возняк М. // Життя і мистецтво. – 1920. – № 3. – С. 105.
89. Микола Іванович Костомарів : житєписний очерк // Світ. – 1881. – № 1, 10 січ. – С. 15-17; № 2, 10 лют. – С. 29-31. – [Писано 26 грудня 1880. – Підп.: М. Д.]

90. Микола Іванович Костомаров: житєписний очерк. – Львів : [Накладом Укр.-руської видавничої спілки], 1901. – 41 с. – (Літ.-наук, б-ка, № 9).
91. Микола Іванович Костомаров // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х тт. / редкол. : О. І. Дей [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 134–144.
92. Михайло Драгоманов: вибрані праці [у 3-х т., 4 кн.] / редкол. : В. П. Андрущенко (гол.), Б. І. Андрусишин, В. П. Бех, Г. І. Волинка, Л. І. Мацько, В. Ф. Погребенник (відп. секретар) ; упоряд. та примітки В. Ф. Погребенник. – К. : Знання України, 2007. – Т. 2 : Фольклористика. Літературознавство. – 439 с. ; Т. 3 : Літературознавство. – 299 с. – (Т. Шевченко : Іменний покажчик на С. 297).
93. Наукова вартість “Истории литературы русской” проф. Ом. Огоновського (лист М. Драгоманова у ред. “Діла”) // Народ. – 1895. – № 17. – С. 272–274.
94. Нова іграшка з іменем Шевченка // Народ. – 1894. – № 5, 1 берез. – С. 81–82. – [Про заборону уряду просвітного товариства “Общество имени Шевченка”].
95. Новые движения среди русских галичан // Вестник Европы. – 1892. – Кн. 11. – С. 258–279.
96. Новые движения среди русских галичан // Драгоманов М. Із наукової спадщини / М. Драгоманов ; редкол. : В. П. Андрущенко, В. П. Бех, Г. І. Волинка, О. С. Падалка ; відп. секретар, упоряд. та приміт. В. Ф. Погребенника. – К. : Знання України, 2010. – Кн. 1: Політологія. Культурологія. – С. 533–560.
97. Отношения Тургенева к украинской литературе // Киевская старина. – 1902. – Т. 77, кн. 4. – С. 21–22.
98. Передмова до “КОВЗАР’А” Т. Шевченка // Ї : незалежний культурологічний часопис. – Львів, 2002. – № 23. – С. 171–172.
99. Переднє слово до збірника “Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. І. Кінець козацтва” // Виїмки з української народної літератури. Ч. 3. Виїмки з народного письменства XIX в. від смерті Тараса Шевченка / уложив О. Барвінський. – 4-те перероб. вид. – Львів, 1922. – С. 162–171.
100. Петербурзькі українолюбці // Народ. – 1894. – № 6. – С. 96–97. – [Осудження банкету, який відбувся в Петербурзі в честь Т. Г. Шевченка].

101. Письма Т. Г. Шевченко к Бр. Залесскому (1853–1857 гг.) // Киевская старина. – 1883. – № 1. – С. 161–176 ; № 3. – С. 611–622 ; № 4. – С. 853–866.
102. Письма Т. Г. Шевченко к Бр. Залесскому (1853–1857 гг.). – Киев : Тип. Г. Т. Корчак–Новицького, 1883. – 39 с.
103. По вопросу о малорусской литературе (панславизм, панрусизм и панмалорусизм). – Вена: В болгарской типографии И. С. Ковачева, 1876. –XIV. – 66 с. – Приложение: Гильфердинг о малоруссах и славянстве и сербохорваты о малорусской поэзии. – С. 54–61. P.S. [Постскриптум]. – С. 63–65.
104. По вопросу о малорусской литературе // Драгоманов М. Политические сочинения / под ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. – М., 1908. – Т. 2. – С. 153–199.
105. По вопросу о малорусской литературе // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х тт. / редкол.: О. І. Дей [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 349–396.
106. По вопросу о малорусской литературе // Історія української літературної критики та літературознавства : хрестоматія : у 3 кн. : навч. посіб. / упоряд. П. М. Федченко. – Київ, 1998. – Кн. 2. – С. 59–64.
107. По вопросу о малорусской литературе // Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / уклад. О. О. Любар ; за ред. В. Г. Кременя. – Київ, 2003. – С. 269.
108. По вопросу о малорусской литературе // Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / уклад. О. О. Любар ; за ред. В. Г. Кременя. – Київ, 2005. – С. 269.
109. Поезії Шевченка в народних устах // Листочки до вінка на могилу Шевченка в ХХІХ роковини его смерті. – Львів, 1890. – С. 20–23.
110. Поминки Шевченко во Львові и Вене // Киевский телеграф. – 1875. – № 46, 18 апр.
111. Примітка та “Уваги впорядника” до праці: Вовк Ф. К. Т. Г. Шевченко та його думки про українське життя // Громада : українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим. – Geneve : [Вид. Н. Georg.] ; Печатня “Громади”, 1878–1882. – С. 37–95. – [Примітка, С. 39, підп.: М. Д.; Уваги впорядника. – С. 96–99].

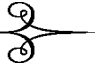

112. Про козаків // Про "Івана Підкову" та про козаків в творах Т. Г. Шевченка : збірка статтів [передм. і прим. П. Тихого]. – [Х.] : Вид. Обл. союзу споживчих кооперативів півдня Росії, 1920. – С. 31–33.
113. Самодержавие и женский труд в России. – Фальшивые восторги охранителей. – История "Бахметьевского фонда". – Тема египетская и песьи мухи. – Паріи в Росії. – Война с памятью о Шевченко // Вольное слово. – 1882. – № 46. – С. 1–4.
114. Славянское и русское значение Шевченко [огляд літератури про Т. Шевченка російською, сербською і польською мовами] // Киевский телеграф. – 1875. – № 65, 1 июня.
115. Славянское обозрение // СПб. ведомости. – 1868. – № 105, 19 апр. (1 мая). – С. 1–2. Без підп; № 117, 1 (13) мая. – С. 1–2. № 145, 30 мая (11 июня). – С. 1. ; № 153, 7 (19) июня. – С. 1. [Підп.: Славянин].
116. Славянское обозрение // Хроніка'2000. – Вип. 79 : Михайло Драгоманов – дослідник всесвітньої історії, політик і людина / авт. проекту : А. В. Толстоухов, В. П. Андрущенко. – К. : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. – С. 302–330.
117. Слівце про цинізм у літературі // Народ. – 1893. – № 17, 1 верес. – С. 188–189. – Післямова М. Павлика, С. 189–190.
118. Слівце про цинізм у літературі // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х тт. / редкол. : О. І. Дей [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 434–435.
119. Т. Шевченко в чужій хаті его імені // Народ. – 1893. – № 10, 22 трав. – С. 83–86 ; № 11, 8 черв. – С. 95–98 ; № 15, 1 серп. – С. 137–140. – Рец. на кн.: Кобзар Тараса Шевченка / виданє Товариства імені Шевченка. – Ч. I–II. – Львів, 1893.
120. Т. Шевченко в чужій хаті його імені : [Рец. на кн.: Кобзар Тараса Шевченка. Видання Товариства імені Шевченка, ч. I–II, у Львові, 1893] // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х тт. / редкол. : О. І. Дей [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 404–415.
121. [Уваги] // Мария : поема / Тарас Шевченко ; пер. с укр. ; с. перед. словом, замеч. М. Драгоманова. – Женева, 1885. – С. 29–47.

122. Україна в її словесності // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. – Львів : Накладом Наук. т-ва імені Т.Шевченка, 1899. – Т. 1. – С. 1–47.
123. Українська література, проскрибована російським урядом. – Львів, 2001. – 94 с.
124. Українська література, проскрибована російським урядом : доповідь, зачитана 1878 р. літературному конгресові в Парижі // Українська мова. – 2002. – № 1. – С. 78–102.
125. Українське письменство 1866–1873 років / недрукована праця М. Драгоманова // Літературно–науковий вісник. – Львів, 1902. – Т. 20, кн. 10. – С. 1–15 ; кн. 11. – С. 57–82 ; кн. 12. – С. 121–143.
126. Українське письменство 1866–1873 років // Драгоманов М. П. Літературно–публіцистичні праці : у 2-х тт. / редкол. : О. І. Дей [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 247–308.
127. Українське письменство 1866–1873 років // Історія української літературної критики та літературознавства : хрестоматія : у 3 кн. : навч. посіб. / упоряд. П. М. Федченко. – Київ, 1998. – Кн. 2. – С. 47–59.
128. Українське письменство 1866–1873 років // Драгоманов М. П. Вибрані праці : у 3 т., 4 кн. Т. 2. Фольклористика. Літературознавство / М. П. Драгоманов. – Київ : Знання України, 2007. – С. 326–405.
129. Федералістський панславізм // Драгоманівський збірник : “Вільна спілка” та сучасний український конституціоналізм / Фонд сприяння розвитку української правничої думки та пропаганди державницьких традицій “Право для України”. – Львів: Вид-во Світ, 1996. – С. 84–90. – [М. Драгоманов про Т. Шевченка на С. 88].
130. Что такое украинофильство? // Русское богатство. – 1881. – № 11. – С. 93–126. – [Подпись: М. Петрик].
131. Что такое украинофильство? // Драгоманов М. П. Вибране : “...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні” / М. П. Драгоманов ; упоряд. Р. С. Мішук. – Київ : Либідь, 1991. – С. 430–455.
132. Что такое украинофильство? // Драгоманов М. П. Вибрані праці : у 3 т., 4 кн. Т. 1. Кн. 2. Історія. Публіцистика.

- Політологія / М. П. Драгоманов. – Київ : Знання України, 2007. – С. 3–40.
133. Чудацькі думки: (листи на увагу мудрим людям через редакцію "Народа") // Народ. – 1891. – № 7, 1 квіт., – С. 97–103; № 9, 1 трав., – С. 141–145; № 10–11, 15 черв., – С. 165–173; № 13–14, 15 лип., – С. 197–204; № 17–18, 1 верес., – С. 233–237; № 20–21, 24 жовт., – С. 277–280; № 22, 7 лист., – С. 297–302; № 23, 20 лист., – С. 321–324; № 24, 7 груд., – С. 344–350.
134. Чудацькі думки про українську національну справу : написав Михайло Драгоманов. – 2-е вид. – Львів : Накладом Івана Франка, 3 народної друкарні Войтіха Манецького під управою В. Годака, 1892. – 303 с.
135. Чудацькі думки : про українську національну справу. – 3-є вид. – Київ : Вид-во "Криниця", Друкарня А. І. Гросмана, 1913. – 159 с.
136. Чудацькі думки про українську національну справу / [передм. І. Я. Франка ; післямова М. К. Залізняка]. – [Відень]: Наклад і друк, партійної друкарні, 1915. – 124 с. – (Партія Українських соціалістів–революціонерів).
137. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибрані твори : збірка політичних творів / з приміт. і за заг. ред. Павла Богацького. – Прага ; Нью-Йорк : Накладом укр. поступових товариств в Америці, 1937. – Т. 1. – С. 228–323.
138. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Літературно–публіцистичні праці : у 2-х тт. / редкол. : О. І. Дей [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 312–367.
139. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране : "...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні" / М. П. Драгоманов ; упоряд. Р. С. Мішук. – Київ : Либідь, 1991. – С. 461–558.
140. Чудацькі думки про українську національну справу // Історія філософії України : хрестоматія : навч. посіб. / упоряд. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русін, А. К. Бичко [та ін.]. – Київ, 1993. – С. 379–380.
141. Чудацькі думки про українську національну справу // Політологічний огляд. – Київ, 1995. – Вип. 2. – С. 38–47.

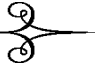

142. Чудацькі думки про українську національну справу // Син України : Володимир Боніфатійович Антонович : у 3 т. / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – Київ, 1997. – Т. 2. – С. 240–243.
143. Чудацькі думки про українську національну справу // Тисяча років української суспільно–політичної думки = One thousand years of ukrainian social and political thought : у 9 т. – Т. 5, кн. 2 (кінець ХІХ–поч. ХХ ст.) / упорядкув. і прим. О. Сліпушко ; ред. тому Ю. Косенко ; редкол.: Т. Гунчак, О. Сліпушко, В. Литвинов [та ін.]. – Київ, 2001. – С. 262–264.
144. Чудацькі думки про українську національну справу // Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / уклад. О. О. Любар ; за ред. В. Г. Кременя. – Київ, 2003. – С. 286–288.
145. Чудацькі думки про українську національну справу // Історія української філософії : хрестоматія / Мін-во освіти і науки України ; ЛНУ ім. І. Франка ; упоряд. М. В. Кашуба. – Львів, 2004. – С. 289–291.
146. Чудацькі думки про українську національну справу // Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / уклад. О. О. Любар ; за ред. В. Г. Кременя. – Київ, 2005. – С. 269–270.
147. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибрані праці : у 3 т., 4 кн. Т. 1. Кн. 2. Історія. Публіцистика. Політологія / М. П. Драгоманов. – Київ : Знання України, 2007. – С. 49–194.
148. Чудацькі думки про українську національну справу // Україна : антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст. : Дорога до себе : у 10 т. – Т. 6 : Змагання за українську ідею (від 60–х років до кінця ХІХ ст.) / упоряд., передм. та прим. О. Сліпушко ; редкол. І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2008. – С. 357–358.
149. Шевченко как друг поляков // СПб. ведомости. – 1866. – № 127.
150. Шевченко как друг поляков // Історія української Конституції : навч. посіб / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – Київ, 1993. – С. 293–295.

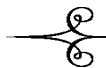

151. Шевченко Т. Г. Кобзар : [в 2-х ч.], ч. 1 / Т. Г. Шевченко. – Женева : Заход. М. Драгоманова, 1878. – ХХІ, 126 с.
152. Шевченко Т. Г. Марія: поема / с передним словом и замечаниями М. Драгоманова, пер. с укр. – Женева : Типогр. "Громады", 1885. – VIII, 47 с. – [Драгоманов М. Передне слово. – С. Ш–Vni; Уваги. – С. 29–47].
153. Шевченко Т. Г. Марія: поема / с передним словом и замечаниями М. Драгоманова // Драгоманов М. Политические сочинения / под ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. – М., 1908. – Т. 2. – С. 757–758.
154. Шевченко, українофіли й соціалізм. – 2-ге вид. [з передмовою І. Франка]. – Львів : Наклад Укр.-руської видавничої спілки, 1906. – XI, 163 с. – [Драгоманов М. Передне слово, С. III–XI].
155. Шевченко, українофіли і соціалізм / з передмовою і примітками А. Ніковського. – 3-є вид. – [Київ : Т-во "Криниця"; Друк. В. П. Бондаренко та П. Ф. Гніздовського, 1914.]. – X, 184 с.
156. Шевченко, українофіли й соціалізм / з передмовою і примітками А. Ніковського. – 4-е вид. – [Київ : Вид-во Т-во "Криниця"; Друк. В. П. Бондаренко та П. Ф. Гніздовського, 1917]. – X, 184 с.
157. Шевченко, українофіли і соціалізм // Вибрані твори : збірка політичних творів / з приміт. і за заг. ред. Павла Богацького. – Прага ; Нью-Йорк : Накладом укр. поступових товариств в Америці, 1937. – Т. 1. – С. 162–192.
158. Шевченко, українофіли і соціалізм // Світова велич Шевченка : зб. матеріалів про творчість Т. Г. Шевченка : в 3 т. – Т. 1: Т. Г. Шевченко у вітчизняному дожовтневому літературознавстві / вступ. стаття, упоряд. та приміт. М. П. Комишанченка. – Київ, 1964. – С. 136–138.
159. Шевченко, українофіли й соціалізм // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х тт. / редкол.: О. І. Дей [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 7–133.
160. Шевченко, українофіли і соціалізм // Драгоманов М. П. Вибране : "...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні" / М. П. Драгоманов ; упоряд. Р. С. Мішук. – Київ : Либідь, 1991. – С. 327–429.

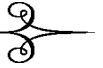
161. Шевченко, українофіли і соціалізм // Історія філософії України : хрестоматія : навч. посібник / упоряд. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русін, А. К. Бичко [та ін.]. – Київ, 1993. – С. 375–378.
162. Шевченко, українофіли й соціалізм // Тисяча років української суспільно–політичної думки = One thousand years of ukrainian social and political thought : у 9 т.Т.5, кн. 2 (кінець ХІХ–поч. ХХ ст.) / упорядкув. і прим. О. Сліпушко ; ред. тому Ю. Косенко ; редкол. : Т. Гунчак, О. Сліпушко, В. Литвинов [та ін.]. – Київ, 2001. – С. 258–262.
163. Шевченко, українофіли й соціалізм : (уривки) // Україна : антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст. : Дорога до себе : у 10 т. Т. 6 : Змагання за українську ідею (від 60-х років до кінця ХІХ ст.) / упоряд., передм. та прим. О. Сліпушко ; редкол. І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2008. – С. 352–357
164. Шевченко, українофіли й соціалізм // Філософія як рефлексія духу : хрестоматія / Л. Рижак ; Мін–во освіти і науки України ; ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2009. – С. 425–443.
165. Шевченковский день в Австрии и России // Вольное слово = La Parole Libre : еженедельное издание. – Женева, 1882. – № 32, 25 марта. – С. 5–7.
166. Шевченковский день в Австрии и России // Драгоманов М. Политические сочинения / под ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. – М., 1908. – Т. 2. – С. 583–590.

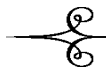
ЛІТЕРАТУРА

ПРО ПРАЦІ М. П. ДРАГОМАНОВА З ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА

167. *Антонець М.* “Оба чільні сини України – Шевченко й Драгоманів” : 150 років від дня народження М. П. Драгоманова / М. Антонець // Дошкільне виховання. – 1991. – № 9. – С. 13–14.
168. *Бартошко С.* Михайло Драгоманов про релігійні мотиви у творчості Тараса Шевченка / С. Бартошко // Дивослово. – Київ, 1996. – № 8. – С. 59–61.
169. *Берштейн М. Д.* Франко і Шевченко: спостереження над шевченкознавчою спадщиною І. Я. Франка / М. Д. Берштейн. – Київ : Дніпро, 1984. – 242 с.
170. *Бжеський Р.* Шевченко та його “Кобзар” в оцінці Драгоманова, Єфремова та інших // Бжеський Р. Апостол української національної революції / Р. Задеснянський [псевд.] ; передм. авт. – 4-те вид. – Мюнхен : Укр. критична думка, 1969. – С. 15–21.
171. *Білецький Л.* Віруючий Шевченко / Леонід Білецький // Свобода. – Джерсі–Сіті; Нью–Йорк, 1964. – 27 черв. (чис. 120 а). – С. 21.
172. В Нью–Йорку відбудеться Шевченківська конференція // Свобода, Джерсі–Сіті; Нью–Йорк. – 1989. – 23 берез. (чис. 54). – С. 1; 11 берез. – (чис. 46). – с. 3; 17 берез (чис. 50). – С. 3, 6 квіт. – (чис. 63). – С. 1, 3. – Про доповідь Р. Іванової “Тарас Шевченко і Михайло Драгоманов у суспільно–політичному русі в Росії та на Україні” на Комісії шевченкознавства НТШ Української вільної академії наук і Українського наукового інституту Гарвардського університету.

173. *Василевський Л.* Україна та її проблеми / Л. Василевський. – Аделаїда : Книга, 1988. – 164 с. – [Драгоманов як найвидатніший, після Т. Г. Шевченка, представник українського руху С. 85–86, 98–96, 101–104, 106, 110–111, 141, 144, 147–148].
174. *Возняк М.* До історії місії М. Драгоманова / М. Возняк // Україна. – Київ, 1929. – Кн. 1 / 2. (32) с. 48–72. – [Про непорозуміння між М. Драгомановим і Київською громадою у питанні видання женецького “Кобзаря” (1881 р.). – С. 68–69].
175. Вшанували пам’ять Тараса Шевченка // Свобода. – 2008. – 4 квіт. – С. 11, 26, “Нью-Йорк. – 8 березня заходами наукового товариства ім. Шевченка, української вільної академії наук і Українського наукового інституту Гарвардського університету відбулася в будинку НТШ-А 28-ма Шевченківська конференція. Були прочитані доповіді “Шевченко і Драгоманов : до питання рецепції” професор гарвардського університету д-р Григорій Грабович.
176. *Гончарук П. С.* Суспільно-політичні та історичні погляди Т. Г. Шевченка: до 195-ї річниці від дня народження: монографія / П. С. Гончарук ; М-во культури і туризму; Держ. акад. керівних кадрів культури і мистецтва. – Київ, 2009. – 232 с. – [М. Драгоманов і Т. Шевченко С. 29, 47, 107–108, 188, 193].
177. *Горбач Н.* Справжній Михайло Драгоманов / Н. Горбач. – Львів : Каменярь, 2008. – 167 с. – [М. Драгоманов про Т. Шевченка С. 125–133].
178. *Грабович Г.* До питання критичного самоусвідомлення в українській думці XIX століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов / Г. Грабович // Третій Міжнародний конгрес українців (Харків, – серп. 1996 р.) : [наук. доп.] Літературознавство. Бібліографія. Інформатика / Міжнар. асоц. Українців [та ін.] ; упоряд. та відп. ред. О. Мишанич. – Київ, 1996. – С. 27–31.
179. *Грабович Г.* Поет як міфотворець: семантика символів у творчості Тараса Шевченка / Г. Грабович ; пер. з англ. С. Павличко. – 2-ге виправл. й авторизоване видання. – Київ: Часопис “Критика”, 1998. – 206 с. – [М. Драгоманов і Т. Шевченко С. 18, 152, 154–155].
180. *Грабович Г. Г.* Шевченко як міфотворець: семантика символів творчості поета / Григорій Грабович ; пер. з англ.

- С. Павличко. – Київ : Радянський письменник. 1991. – [М. Драгоманов і Т. Шевченко С. 9, 140–141, 143, 172, 193].
181. *Грабович Г.* До питання рецепції Шевченка / Григорій Грабович // Свобода . – 2008. – 21 берез. (№ 12). – С. 5, 12. – [Драгоманівська оцінка Кобзаря у праці “Шевченко, українофіли і соціалізм” (1879 р.) “Як і кожний інший видатний дослідник Шевченка, Драгоманов таки багато не добачає”].
182. *Грабович Г.* Шевченко, якого ми знаємо (з проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета) / Григорій Грабович. – Київ : Критика, 2000. – 317 с. – [М. Драгоманов і Т. Шевченко С. 132–133, 182–183, 196, 203, 257, 264, 308].
183. *Грицак Я. Й.* Поширення поем “Марія” в Галичині / Я. Й. Грицак // Радянське літературознавство. – Київ, 1989. – № 3. – С. 51–54. – [Поширення в Галичині виданої М. Драгомановим поеми “Марія” Т. Шевченка (1989–1982)].
184. *Донцов Д.* За який провід? (реферат виголошений на банкеті Прінц–Едвард готелі у Віндсорі, Онтаріо, в дні 29 травня 1948 р.) / Вінніпег: Накладом приятелів автора, 1948. – 28 с. – [М. Драгоманов і Т. Шевченко. – С. 11, 15, 24].
185. *Донцов Д.* Два антиподи: (Шевченко і Драгоманов) / О. В. [псевд.] // Вісник : місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. – Львів, 1938. – 1938. – Т. 3, кн. 9. – С. 653–666.
186. *Донцов Д.* Правда про прадідів великих / Дмитра Донцов . – Філадельфія, 1952. – 96 с. – [Драгоманов і Шевченко С. 82].
187. *Донцов Д.* Шевченко і Драгоманов / Д. Донцов // Січ. – Київ, 1992. – № 6. – С. 28–37.
188. *Донцов Д.* Шевченко і Драгоманов / Д. Донцов // Українська мова і література в школі. – Київ, 1993. – С. 19–24.
189. *Донцов Д.* Шевченко і Драгоманов // Донців Д. Дві літератури нашої доби / Д. Донцов. – Львів, 1991. – С. 28–46. – (Книгозбірня ”Просвіти”).
190. *Донцов Д.* Шевченко і Драгоманов / Д. Донцов // Нескоренна нація. – Львів, 1994. – 4–5 березня. – С. 4–5.
191. *Дорошенко Д.* Ученое общество имени Т. Шевченка во Львове / Д. Дорошенко // Украинский вестник. – Санкт–Петербург,

1906. – № 9. – С. 665–674. – [Участь М. Драгоманова в підготовці статуту Товариства імені Т. Шевченка С. 667].
192. *Дражевська Л.* Наукова Шевченкознавча конференція у Нью-Йорку / Л. Дражевська // Свобода. – Джерсі–Сіті; Нью-Йорк, 1981. – 6 черв. (чис. 106). – С. 4.
193. *Дражевська Л.* Шевченкознавча конференція в Нью-Йорку / Л. Дражевська // Свобода. – Джерсі–Сіті; Нью-Йорк, 1989. – 25 квіт. (чис. 76). – С. 5. – [На думку Драгоманова, політичний розвиток Шевченка йшов від козацького патріотизму початку 1840-их років, а далі під впливом “Історії Русів” до автономізму].
194. *Дубина М.* Шевченко і Західна Україна / М. Дубина. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1969. – [М. Драгоманов і Т. Шевченко С. 65–68, 78–79].
195. *Дунай П.* “Шевченко, українофіли й соціалізм”: проблематичний зріз передмови і приміток Андрія Ніковського до книжки Михайла Драгоманова / П. Дунай // Дивослово. – Київ, 2005. – № 10. – С. 54–58.
196. *Житецький П.* З історії Київської громади : промова на Шевченкових роковинах : (з його посмертних паперів) / П. Житецький // Збірник наукового Т-ва імені Т. Г. Шевченка. – Львів, 1913. – Т. 116. – С. 117–189.
197. *Задорожна С. В.* Феномен романтизму Т. Шевченка / С. В. Задорожна // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – Київ, 2000. – С. 26–29.
198. *Зеленко Л.* Поезія Максима Рильського звучала на Тарасовій горі / Лариса Зеленко // Голос України. – Київ, 2010. – 7 трав. (№ 83). – С. 10. – [“... Останки Кобзаря Тадей Рильський, Михайло Старицький, Микола Лисенко, Павло Житецький, Михайло Драгоманов разом з рідними Тараса Шевченка супроводжували на пароплаві “Кременчук” до самого Канева”].
199. *Зозуляк М.* Спомин з ювілейного концерту Тов. “Українська січ” / М. Зозуляк // Свобода. – Джерсі–сіті, 1929. – 13 лют. (чис. 36). – С. 3. – [Автор вважає М. Драгоманова пророком України поруч із Т. Шевченком та І. Франком].
200. *Іванишин П. В.* Поезія Тарасова Шевченка в інтерпретації Дмитра Донцова : герменевтичний аспект / П. В. Іванишин // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні

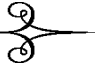
- науки : зб. наук. пр. – К., 2011. – Вип. 52. Спецвипуск. – С. 417–422. – [М. П. Драгоманов Т. Г. Шевченко С. 420].
201. *Іванова Р.* Шевченко і Драгоманов / Р. Іванова // 175-річчю від народження Т. Г. Шевченка присвячується : зб. наук. праць викладачів і аспірантів / відп. ред. М. І. Дубина. – Київ, 1989. – С. 132–134.
202. *Іванченко Р.* Шевченко і Драгоманов / Р. Іванченко // Світи Тараса Шевченка: збірник статей до 175-річчя з дня народження поета / ред. Л. Залеська–Онишкевич [та ін.]. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1919. – С. 139–148.
203. *Каревин А.* Валуевские танцоры : зачем нужны спекуляции на тему: “не было, нет и быть не может” / А. Каревин // Киевский телеграф. – Киев, 2003. – 18–24 авг. (№ 29). – С. 21. – [Процитированы слова М. Драгоманова: “Малоруских книг кроме Шевченко, почти никто не покупает...”].
204. *Каревин А.* Копытца ангела. Тарас Шевченко: оборотная сторона медали / А. Каревин // Киевский телеграф. – Киев, 2003. – 19–25 марта (№ 16). – С. 19. – [Ставлення Драгоманова до творчості Т. Шевченка].
205. *Кирилюк Є. П.* Народність Шевченка: до 135-ліття від дня народження великого українського поета, революціонера–демократа / Є. П. Кирилюк // Вісник АН УРСР. – Київ, 1949. – С. 9–24. – [У статті висвітлюються погляди М. Драгоманова на постать Т. Г. Шевченка].
206. *Козуб Л. В.* Т. Шевченко, М. Костомаров та П. Куліш в суспільно–політичному русі України: (по сторінках праць М. П. Драгоманова) / Л. В. Козуб // Сумська старовина. – Суми, 2001. – № 8/9. – С. 21–28.
207. *Колеса Ф. М.* Мелодії українських народних дум / Ф. М. Колеса. – Київ : Наукова думка, 1969. – [Драгоманов і Шевченко С. 5. 69, 76, 272, 274–275, 490].
208. *Комишанченко М. П.* З історії українського шевченкознавства: творчість Т. Г. Шевченка в оцінці дожовтневого літературознавства / М. П. Комишанченко. – Київ : Вид.-во Київ. ун-ту, 1972. – [Драгоманов і Шевченко С. 37, 152–153, 193, 230–231, 234, 236, 241–242, 247, 254–257, 263–265, 267–

- 268, 273–298, 305–307, 324, 334–353, 359–368, 373, 375–376, 378, 386].
209. *Комишанченко М. П.* Тарас Шевченко в українській критиці (50–60-і роки ХІХ ст.) / М. П. Комишанченко ; відп. ред. П. М. Попов. – Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1969. – [Драгоманов і Шевченко С. 10, 190–191].
210. *Конисский А. Я.* Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченка : (критико-биографическая хроника). 1814–1861 / А. Я. Конисский. – Одесса, 1898. – 723 с. – [Згадується про промову М. Драгоманова над труною Т. Шевченка у Києві (7 травня 1861 р.)].
211. *Кониський О. Я.* Тарас Шевченко – Грушевський: хроніка ЙОГО ЖИТТЯ / О. Кониський. – Київ : Дніпро. 1991. – 706 с. – [Про М. Драгоманова на С. 7, 12, 602, 657. – Промова М. Драгоманова у Києві під час перевезення труни з тілом Т. Шевченка в Україну (1861р.)].
212. *Кононенко П. П.* Тарас Шевченко / П. П. Кононенко // Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості: зб. наук. праць / Мін-во освіти і науки України, НДІ Українознавства. – Львів : Сполом, 2006. – С. 315–326. – [Про М. П. Драгоманова С. 323].
213. *Копецька Н.* Т. Г. Шевченко в оцінці М. П. Драгоманова / Н. Копецька // Нове у мовознавстві і літературознавстві: тематичний : збірник наук. праць / редкол. : М. І. Дубина [та ін.]. – К, 1992. – С. 73–81.
214. *Король В. Ю.* Історія України : навч. посібник. – 2-е вид. / В. Ю. Король. – К. : ВЦ “Академія”, 2008. – 496 с. – [Про М. П. Драгоманова і Т. Г. Шевченка С. 222–225].
215. *Короткий А. В.* Участь В. Антоновича у вшануванні пам’яті Т. Шевченка / А. Короткий // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Історія. – Київ, 2001. – Вип. 58. – [М. Драгоманов і Т. Шевченко, С. 34, 37].
216. *Короткий В. А.* Участь Володимира Антоновича у виданні поетичних творів Тараса Шевченка / В. А. Короткий // Український археографічний щорічник. Нова серія. / голов. ред. П. Сохань. – Київ, 2010. – Вип. 15: Український археографічний збірник. – Т. 18. – С. 251–284. –

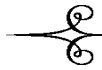

- [Драгоманов як видавець творів Т. Шевченка, С. 251, 253–256, 259–266, 270, 273–275, 277–280].
217. *Коряк В.* Тарас Шевченко / В. Коряк. – 5-те вид. – Харків : Вид. Всеукраїнського літературного комітету 1920. – 32 с. – [Драгоманов як шевченкознавець с. 26–27].
218. *Коряк В.* Тарас Шевченко / В. Коряк. – Харків : Вид-во Всеукр. літературного комітету, 1919. – 24 с. – [Драгоманов як шевченкознавець С. 22–23].
219. Кр. Тарас Шевченко і український пролетаріат / Кр. // *Культура*. – Львів, 1925. – № 3. – С. 2–11. – [Про роботу М. Драгоманова ”Шевченко, українофіли й соціалізм” (1879 р.)].
220. Крадіж образів [картини “Могила Т. Шевченка” і портретів М. Драгоманова та І. Франка] Труша // *Діло*. – Львів, 1911. – 10 серп. (176). – С. 6.
221. *Куца О.* “Задирлива” і “многоцінна” Шевченкова студія: (до 120-річчя виходу у світ праці М. Драгоманова “Шевченко, українофіли і соціалізм”) / О. Куца // *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Літературознавство*. – Тернопіль, 199. – Вип. 4 : До 200-річчя Адама Міцкевича. – С. 187–201.
222. *Куца О.* Михайло Драгоманов проти “народності” Тараса Шевченка / О. Куца // *Мандрівець*. – Київ, 1994. – № 1. – С. 88–90.
223. *Кучинський В. М.* До питання про творчі взаємини М. Драгоманова з Т. Шевченком / М. В. Кучинський // *Вивчаємо українську мову та літературу*. – Х., 2010. – № 12(232). – С. 2–6.
224. *Кучинський М. В.* Тарас Шевченко в науково-політичній діяльності Михайла Драгоманова / М. В. Кучинський // *Перші Міжнародні драгоманівські читання: матеріали (30 верес. – 2 жовт. 2003 р.)* / Мін-во освіти і науки України, АПН України, НПУ імені М. П. Драгоманова [та ін.]. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – Вип. 3. – С. 79–84. – Літ.: 10 н.
225. *Кучинський М.* Тарас Шевченко в науково-політичній діяльності Михайла Драгоманова / М. Кучинський // *Пам’ять століть*. – Київ, 2006. – № 3/4. – Київ, 2006. – С. 224–230.

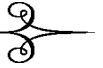

226. *Лавріненко Ю.* Шевченко й Драгоманів : (уривок з розвідки “Шевченків Рубікон”) / Юрій Дивнич [псевд.] // Звено: література, мистецтво, критика. – Інсбрук, 1946. – Ч. 2. – С. 49–51.
227. *Левицький В.* Стереотипове видання “Кобзаря” Т. Шевченка / Лукич В. [псевдо.] // Ватра : літ. зб. – Стрий, 1887. – С. 210–211. – [Про підготовку М. Драгомановим видання “Кобзаря” в Женеві].
228. *Лук М. І.* Т. Г. Шевченко і М. П. Драгоманов / М. І. Лук // Творчість Т. Г. Шевченка у філософській культурі України : зб. наук. пр. / АН України, Ін-т філософії ; відп. ред. М. І. Лук. – Київ, 1992. – С. 83–94.
229. *Луначарський А.* Шевченко і Драгоманів / А. Луначарський // Дзвін. – Київ, 1914. – Т. 3, № 2. – С. 141–148.
230. *Луначарський А.* Шевченко і Драгоманів // Пам’яті Михайла Драгоманова. 1895–1920 : збірник. – Х. : Всеукр. державне видавництво, 1920. – С. 46–54.
231. *Луців Л.* “Ідейна боротьба навколо Т. Шевченка” / Лука Луців // Свобода. – Джерсі–Сіті; Нью–Йорк, 1973. – 13 берез. (чис. 46). – С. 2, 3.
232. *Луців Л.* Т. Шевченко – співець української слави і волі / Лука Луців // Свобода. – Джерсі–Сіті; Нью–Йорк, 1964. – 6 березня (чис. 44). – С. 2 ; 18 березня (чис. 52). – С. 2 ; 20 березня (чис. 54). – С. 2 ; 7 квіт. (чис. 65). – С. 2.
233. *Луців Л.* Шевченкознавство в сучасній Україні / Л. Луців // Свобода. – Джерсі – Сіті; Нью–Йорк, 1970. – 10 берез. (чис. 45). – С. 3.
234. *Маланюк Є.* Книга спостережень : статті про літературу / Є. Маланюк ; [упоряд. і передмова Г. Сивоконя]. – Київ : Дніпро, 1997. – 428 с. – [Т. Шевченко в оцінці М. П. Драгоманова. – С. 152, 182].
235. *Маланюк Є.* Нотатники (1936–1968) : [документально–художнє видання] / Є. Маланюк; біогр. нарис, вступ. статті; підготов. текстів, упорядкув. та прим. Л. Куценка. – Київ : Темпора, 2008. – 335 с. – [М. Драгоманов і Т. Шевченко С. 82, 94–95, 129–130, 172, 266, 286].
236. *Малон Б.* З листа до М. П. Драгоманова / Б. Малон // Світова величина Шевченка : в 3 т. – Т. 3: Т. Г. Шевченко

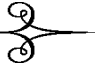
- в зарубіжному літературознавстві / вступ. стаття Г. Д. Вереса ; упоряд. та приміт. Ю. Л. Булаховської, В. П. Ведіної, І. Ю. Журавської [та ін.]. – Київ, 1964. – С. 373.
237. На хлопський розум // Свобода. – Джерсі–Сіті, 1936. – 11 черв. (чис. 135). – С. 2. – [... “Українська націоналістична ідея Т. Шевченка була розкритикована М. Драгомановим, що став духовним батьком наших спеціалістів і радикалів. М. Драгоманів не бачив “ніде сили і ґрунту для політики державного сепаратизму України окремо від Росії”. І коли Т. Шевченко відганяв нас від Росії, то Драгоманів добачував багато спільних інтересів між українцями і Росією”].
238. *Наєнко М. К.* Історія українського літературознавства і критики : навч. посібник / М. К. Наєнко. – Київ : ВЦ “Академія”, 2010. – 520 с. – [М. П. Драгоманов і Т. Г. Шевченко. – С. 110–118].
239. *Наєнко М. К.* Шевченко і Драгоманов: здобутки і втрати культурно-історичного напрямку в літературознавстві / М. К. Наєнко // Вісник Запорізького державного університету. Філологічні науки. – Запоріжжя, 2004. – № 3. – С. 149–153.
240. *Наливайко Д.* Драгоманов – популяризатор Шевченка в Західній Європі / Д. Наливайко // Збірник праць вісімнадцятої наукової шевченківської конференції / АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; [відп. ред. Є. П. Кирилюк]. – Київ, 1971. – С. 149–168.
241. *Ніковський А.* Передмова / А. Нікольський // Шевченко, українофіли й соціалізм / М. Драгоманов. – 3-тє вид. – Київ, 1941. – С. III–X.
242. Нова повість Богдана Лепкого (огляд і оцінка повісті “Під тихий вечір”) // Свобода. – Джерсі–Сіті, 1925. – 13 лют. (числ. 36). – С. 3. – [“М. Драгоманов вважав поему “Наймичка” Т. Шевченка, яка не має жодного соціально-політичного мотиву, “найсовершеннішою”].
243. *Новиков М. І.* Атеїзм Шевченка та його філософські погляди / М. І. Новиков // Вісник АН УРСР. – Київ, 1949. – № 3. – С. 25–27. – [Погляди Драгоманова на релігійність Т. Шевченка С. 30, 36].

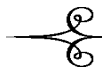
244. *Новиков М. І.* Світогляд Т. Г. Шевченка / М. І. Новиков // *Більшовик України*. – Київ, 1949. – № 6. – С. 38–52. – [Світогляд Шевченка в оцінках Драгоманова С. 39, 47–48].
245. *Новиченко Л. М.* Т. Г. Шевченко в соціально–культурній концепції М. Драгоманова / Л. М. Новиченко // *Січ*. – Київ, 1990. – № 2. – С. 2–13.
246. *Одарченко П.* Тарас Шевченко і українська література: збірник статей / П. Одарченко ; ред. О. Зінкевич. – Київ : Смолоскип, 1914. – 425 с. – [М. Драгоманов про Шевченка. – С. 57, 62, 162, 179, 282].
247. “Он бі світильник горя і світя” // *Свобода*. – Джерсі–сіті, 1936. – 9 берез. (числ. 56). – С. 2. – [“Здогад про малу освіту Шевченка походить від Драгоманова. Та тоді, коли він писав монографію “Шевченко. Українофіли і соціалізм”, не було ще відповідних матеріалів про Шевченка. Драгоманов навіть не знав тоді щоденника й тому поробив багато помилок, які пізніше справлено критикою і пізнішими дослідниками Шевченкової творчості”].
248. *Павлик М.* Листи М. П. Драгоманова до К. П-ського, члена відділу “Просвіти” і “Товариства ім. Шевченка” (1886, 1893–94) // *Житє і слово*. – Львів, 1897. – Т. 6, кн. 2. – С. 145–151.
249. *Павлюк М. М.* До історії ранніх перекладів поезій Шевченка німецькою мовою (70–і – початок 80–х років ХІХ ст.) / М. М. Павлюк // Збірник праць Дванадцятій наукової шевченківської конференції / АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка ; [відп. ред. Є. П. Кирилюк]. – Київ, 1964. – С. 78–79, 81.
250. *Павлюк М.* Роль українських літераторів ХІХ ст. у перекладанні творів Шевченка російською мовою / М. М. Павлюк // Збірник праць Одинадцятій наукової шевченківської конференції / АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка ; [відп. ред. Є. П. Кирилюк]. – Київ, 1964. – С. 133–136. – [Про М. Драгоманова С. 133–136].
251. *Пахаренко В.* Тарас Шевченко в кривому дзеркалі комуністичної ідеології / В. Пахаренко // *Свобода*. – 2000. – 10 берез. (числ. 10). – С. 12, 13. – [Згадуються шевченкознавчі праці М. Драгоманова].
252. *Пільгук І. І.* Т. Г. Шевченко – основоположник нової української літератури / І. І. Пільгук ; за заг. ред.

- О. І. Білецького. – Київ : Радянська школа, 1954. – 364 с. – [Т. Шевченко в оцінці М. Драгоманова. – С. 298–299].
253. Плевако М. Шевченко і критика: еволюція поглядів на Шевченка / М. Плевако. – Харків : Червоний шлях, 1924. – 75 с. – [М. Драгоманов і становлення укр. літ. критики с. 20–26, 29–31].
254. Погребенник В. Ф. Велич Шевченка // Науково-інформаційний вісник. – 2011. – № 3(74), травень–червень. – С. 5–9. – [Про М. Драгоманова С. 7].
255. Полотай А. Новознайдени автографи листів Т. Г. Шевченка до Броніслава Зеленського / А. Полотай // Радянське літературознавство. – Київ, 1971. – № 6. – С. 59–73.
256. Прийма Ф. Я. Шевченко и русская литература XX века / Ф. Я. Прийма. – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1961. – 416 с. – [Згадується листування М. Драгоманова з П. Лавровим, цитується неопублікований лист М. Драгоманова до С. Степняка–Кравचितського від 24.08.188 р. та подається полеміка “Набата” з “Громадою”, С. 335, 337–338, 341–342, 347, 351–353, 363, 366].
257. Прісовський Є. Праця “Шевченко, українофіли й соціалізм” у контексті літературної діяльності М. Драгоманова / Є. Прісовський // Проблеми сучасного літературознавства. – Одеса, 2002. – № 2. – С. 16–23.
258. Прісовський Є. М. Дороговказ на віки: літературно-критичні статті / Є. М. Прісовський. – Одеса: Друкарський дім, 2006. – 182 с. – [На сторінках книги аналізується праця М. Драгоманова “Шевченко, українофіл й соціалізм” контексті його літературної діяльності].
259. Пронюк Є. В. Т. Г. Шевченко і О. Терлецький / Є. В. Пронюк // Боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом на Україні в ХІХ ст. : зб. ст. / відп. ред. В. Ю. Євдокименко. – Київ, 1964. – С. 182.
260. Птуха М. В. Сесія Відділу суспільних наук АН УРСР у Львові / М. В. Птуха, Є. П. Кирилюк // Вісті АН УРСР. – Київ, 1946. – № 5/6. – С. 135–143. – [На засіданні секції мови й літератури, присвяченому М. Драгоманову були прочитані доповіді: І. Романченко “Драгоманов і Шевченко”, С. Шурат “Драгоманов у літературних і особистих взаємовідносинах з Федьковичем” С. 138–139].

261. *Пустова Ф. Д.* Драгоманов про Т. Г. Шевченка / Ф. Д. Пустова // Питання шевченкознавства: доповіді та повідомлення на науковій конференції, присвяченій 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка : тези. – Черкаси, 1964. – С. 39–42.
262. *Рева М.* Франко про принципи реалістичного методу Т. Шевченка / М. Рева // Іван Франко : статті і матеріали. – Львів, 1960. – Зб. 8. – С. 118–129. – [М. Драгоманов про Т. Шевченка].
263. *Ріпецький С.* Михайло Драгоманов в opinii визначних українських громадян / С. Ріпецький // Вільна Україна. – Детройт, 1966. – № 50–51.
264. *Річицький А.* Тарас Шевченко в світлі епохи публіцистична розвідка / А. Річицький. – 2-ге вид. – Харків : Держвидав України, 1925. – 228 с. – [Т. Шевченко в житті та творчості М. Драгоманова С. 16–20, 50, 86, 88, 91, 102, 187, 220].
265. *Романченко І. С.* Михайло Драгоманов – літературник критик і публіцист / І. С. Романченко // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: у двох томах / редкол.: О. І. Дей, О. Є. Засенко (голова), О. Я. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1 / упоряд. і примітки І. С. Романченка; редактор тому О. І. Дей. – С. 5–36.
266. *Романченко И. С.* Уникальные заграничные издания сочинений Т. Г. Шевченко / И. С. Романченко // Записки Отдела рукописей Всесоюзной публичной б-ки им. В. Ленина в Москве. – Москва, 1939, 1939. – № 5. – С. 28–32. – [Про видання творів Т. Шевченка, які вийшли за участю М. Драгоманова в Женеві].
267. *Романченко І.* Карл Маркс і Михайло Драгоманов / І. Романченко // Радянська Буковина. – Чернівці, 1965. – 28 верес. – [Про джерела знайомства К. Маркса з постаттю Т. Шевченка].
268. *Романченко І. С.* Т. Г. Шевченко у висвітленні М. П. Драгоманова / І. С. Романченко // Український історичний журнал. – 1967. – № 3. – С. 56–66.
269. *Русов О.* Спомини про пражське видання “Кобзаря” / О. Русов // Україна. – Київ, 1907. – Т. 1, № 2. – С. 125–126. – [Оцінка М. Драгомановим двотомного пражського видання

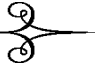
- “Кобзаря” (1876 р.), здійсненого за сприяння старої Київської Громади С. 125, 133–134].
270. *Русова С.* Шевченко и украинское общество 60-х годов / С. Русова // Український журнал. – Москва, 1913. – № 2. – С. 35–53. – [М. Драгоманов як діяч українського відродження С. 52].
271. *Рябенко І.* Карл Маркс і Т. Г. Шевченко / І. Рябенко // Деснянська правда. – Чернігів, 1964. – 14 серп. № 9 (1600). – С. 4. – [М. Драгоманов і його “Українська література, порскребована урядом російським”].
272. *Савченко І.* “Гайдамаки” Шевченка в інтерпретації Михайла Драгоманова / Іван Савченко // Український календар. – 1974. – Варшава, 1974. – С. 309–314.
273. *Світличний І.* Серце для куль і рим : поезії, поетичні переклади, літературно–критичні статті / І. Світличний. – Київ : Радянський письменник, 1990. – Згадується М. Драгоманов на С. 313.
274. *Семеновский О.* В борьбе за великого поэта / О. Семеновский // Вопросы литературы. – Москва, 1961. – № 3. – С. 80–86. – [Про працю А. Луначарського “Шевченко і Драгоманов” (1914)].
275. *Серета Р.* Спроба історичного аналізу соціалістичних поглядів в Михайла Драгоманова у праці “Шевченко, українофіли і соціалізм” / Р. Серета // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. 6 : Історичні науки. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – Вип. 7. – С. 36–39.
276. *Смілянська В. Л.* Бібліографічна шевченкіана (1861–1981) / В. Л. Смілянська. – Київ: Наукова думка, 1984. – [М. Драгоманов на стрінках покажчика, С. 5, 51, 54–63, 67, 70, 75, 77–79, 81–84, 87–89, 100, 109, 111, 113, 115, 123, 132–134, 175].
277. *Соколишин О.* Іван Франко – шевченкознавець: бібліографічна розвідка / Олександр Соколишин. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1967. – [М. Драгоманов про Т. Шевченка на стрінках покажчика, С. 7, 9–11, 16, 18–19].
278. Спогади про Тараса Шевченка / [уклад., авт. прим. В. Бородін, М. Павлюк, О. Боронь]. – Київ : Дніпро, 2010. – 608 с. – [М. Драгоманов на стрінках спогадів, С. 14, 440, 534, 561, 587].

279. *Студинський К.* Наукове товариство ім. Шевченка у Львові : вчора і нині (1873–1923) / К. С. [псевд.] // *Стара Україна : часопис історії і культури.* – Львів, 1924. – Ч. 1. – С. 16. – [Згадується про лист В. Навродського до М. Драгоманова, в якому йдеться про заснування Наукового товариства ім. Шевченка у Львові].
280. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів : [зб. неопубл. і маловідомих листів] / вступ. ст. В. Шубрабського; відп. ред. Ф. К. Сарана. – Київ : Наукова думка, 1966. – [М. Драгоманов на стрінках покажчика, С. 85, 118, 206].
281. Т. Г. Шевченко французькою мовою (1847–1967) : бібліографічний покажчик / М-во культури Української РСР ; Львів. Держ. наук. б-ка; [склав М. М. Гресько]. – Львів, 1967. – М. Драгоманов на стрінках покажчика С. 7, 16–17, 25, 35.
282. Т. Г. Шевченко: бібліографія ювілейної літератури 1960–1964 / АН УРСР, Центр. наук. бібліотека; склав Ф. К. Сарана. – Київ : Наукова думка, 1968. – [М. Драгоманов на стрінках покажчика, С. 29, 37, 130, 146, 151, 589].
283. Т. Г. Шевченко: бібліографічний покажчик 1965–1988 / АН УРСР, Центральна наук. б-ка ім. В. І. Вернадського; [уклад. Л. В. Беляєв, Н. М. Мислович; відп. ред. В. С. Бородін]. – Київ, 1989. – [М. Драгоманов на стрінках покажчика С. 38, 68, 97–98, 106, 363].
284. Т. Г. Шевченко: бібліографія літератури про життя і творчість 1839–1959: [в 2 т.] / АН УРСР; Держ. публічна бібліотека. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. – Т. 1 : 1839–1916 / склали І. З. Бойко, Г. М. Гімельфарб, О. Д. Кізик, Є. Є. Кравченко, К. Є. Скокан, Л. В. Беляєв. – 473 с. – [М. Драгоманов на стрінках покажчика, С. 16, 17, 45–49, 51, 54–55, 59, 61, 64–65, 69, 72–73, 75, 81–82, 84, 87–88, 90, 93, 95–96, 101, 112, 116–117, 120–121, 126–127, 131, 138, 164, 185, 192].
285. Т. Г. Шевченко: бібліографія літератури про життя і творчість 1839–1959 : [в 2 т.] / АН УРСР; Держ. публічна бібліотека. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. – Т. 2 : 1917–1959 / склали І. З. Бойко, Г. М. Гімельфарб, Л. В. Беляєва, К. Є. Скокан. – 603 с. – [М. Драгоманов на сторінках покажчик, С. 20, 26, 45, 49–50, 67, 75, 95, 95, 178, 299, 302, 371, 426, 487].

286. Т. Шевченко в литературе и в искусстве : библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченка / сост. М. Комаров. – Одесса : Тип. Е. И. Фесенко, 1993. – 144 с. – [Драгоманов на сторінках покажчика С. 71–72, 76, 82, 135].
287. Тарас Шевченко і український пролетаріат // Культура. – [Львів], 1925. – № 3. – С. 2–11. – [Згадується книга М. Драгоманова “Шевченко, українофіли і соціалізм”].
288. Тарас Шевченко: бібліографічний покажчик 1989–2003 / Національна парламентська бібліотека України; [уклад. Г. І. Гамалій; наук. ред. Р. С. Жданова]. – Київ, 2004. – 238 с. – [М. Драгоманов про Т. Шевченка, С. 12, 22–23, 49, 51, 53, 113, 120, 125, 206].
289. *Тарахан–Береза З.* Святиня: науково-історичний літопис Тарасової гори / З. Тарахан–Береза; Шевченківський нац. заповідник. – Київ: Родовід, 1998. – 543 с. – [М. Драгоманов про Т. Шевченка, С. 54–55, 55, 67, 201, 258, 260, 264, 270, 306].
290. *Тупчинський П. Л.* Шевченкові ідеали і українська дійсність // Народ.– Львів, 1892. – 15 лют. (№ 4). – С. 56–58; 6 берез. (5/6). – С. 85–86; 1 квіт. (№ 7/8). – С. 104–107. – [Праця присвячена М. Драгоманову. У ній використані дослідження останнього про Т. Шевченка].
291. *Филипович П.* До студіювання Шевченка / П. Филипович // Нова громада. – Відень, 1924. – № 22/21. – С. 4–5. – [Стаття присвячена шевченківській темі у творчості М. Драгоманова].
292. *Ходорковский Л.* Представители революционной демократии и Шевченко / Л. Ходорковский // Новый мир. – Москва, 1939. – № 3. – С. 231–225. – [М. Драгоманов як відомий ліберал С. 216].
293. *Чалый М. К.* Жизнь и произведения Тараса Шевченка : (свод материалов для его биографии) / М. К. Чалый. – Киев : Тип. К. Н. Милевского, 1882. – 282, III с. – [Промова Драгоманова у Києві під час перевезення труни з тілом Великого Кобзаря до Канева С. 192].
294. Шевченко і світ : літературно–критичні статті / [упоряд. Д. С. Наливайко]. – Київ : Дніпро, 1989. – 316 с.

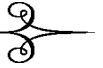

295. Шевченкознавство у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (1860–2003): [монографія] / Л. В. Задорожна, Г. Ф. Семенюк, С. К. Росовецький, Я. В. Вільна, С. В. Задорожна, В. І. Ігнатенко ; КНУТШ. – Київ : Київський університет, 2004. – 322 с. – [Про М. Драгоманова на С. 8, 10–11, 34, 39, 110, 153, 176, 183–184, 226, 228, 230, 295].
296. *Шубравський В. Є.* Шевченко в критиці другої половини ХІХ століття / В. Є. Шубравський // Шевченкознавство: підсумки й проблеми. – Київ, 1975. – С. 30–80.
297. Я повертаю Україні те, що в неї вкрадено. Статті. Нариси. Роздуми. – Київ : Український письменник, 2005. – 422 с. – [Іванченко Р. М. П. Драгоманов і Т. Г. Шевченко].
298. Як перевезли тлінні останки Шевченка в Україну // Свобода. – Джерсі–Сіті, 1939. – 5 черв. (числ. 128). – С. 3. – [Про промову М. Драгоманова під час руху похоронної процесії у Києві].
299. *Якімова А.* Тарас Григорович Шевченко у науковому та культурному світлі Болгарії / А. Якімова // Матеріали Першої, Другої та Третьої наукових конференцій “Драгоманівські читання” / М–во закордонних справ України ; Посольство України в Болгарії ; Т–во “Мати Україна”, Укр. недільна школа. – Софія, 2008. – С. 91–103.
300. *Ястребов Ф.* Т. Г. Шевченко у революційному русі тридцятих–пятидесятих років ХІХ століття / Ф. Ястребов // Вісті АН УРСР. – Київ, 1939. – № 1/2. – С. 39–50. – [Про М. Драгоманова С. 50].
301. *Яшек М.* До історії “Кобзаря”: (матеріали) / М. Яшек // Червоний шлях. – Харків, 1925. – № 3. – С. 285–293. – [М. Драгоманов як видавець творів Т. Шевченка С. 287].
302. *Яшек М. Т.* Шевченко : матеріали до бібліографії (рр. 1903–1921) / Микола Яшек ; Центр. бібліогр. відділ. – Харків : Всеукр. держ. вид-во, 1921. – Вип. 1. – 104 с., 1 портр. – [М. Драгоманов на сторінках покажчика С. 48, 100].
303. *Ящук В.* Тарас над Темзою / Валентина Ящук // Вітчизна. – Київ, 1965. – № 8. – С. 154, 156–159. – [М. Драгоманов як дослідник і популяризатор творчості Т. Г. Шевченка].

Іменний покажчик

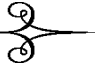
- Андрусишин Б. І. 92
Андрущенко В. П. 8, 23, 71, 93, 97,
117
Антонець М. 168
Антонович В. Б. (143)
Барвінський О. 100
Бартошко С. 169
Бачинський М. (2)
Белей І. 80
Берштейн М. Д. 170
Бех В. П. 6, 23, 71, 93, 97
Беляєв Л. В. 284, 285, 286
Бжеський Р. 171
Бичко А. К. 141, 162
Білецький Л. 172
Білецький О. І. 253
Білоус М. 52
Богацький П. 138, 158
Бойко І.З. 285, 286
Бондаренко В. П. 156, 157
Бородин В. 278
Бородін В. С. 279, 284
Боронь О. 279
Булаховська Ю. Л. 237
Вакарчук І. 66
Василевський Л. 174
Ведіна В. П. 237
Верес Г. Д. 237
Возняк М. 88
Вільна Я. В. 295
Вовк Ф. К. 13, 112
Возняк М. 175
Волинка Г. І. 23, 71, 93, 97
Гамалій Г. І. 289
Гілмельфарб Г. М. 285, 286
Гніздовський П. Ф. 156, 157
Годак В. 135
Гончарук П. С. 177
Горбач Г. 178
Гордійєнченко М. 33
Грабович Г. 176, 179–183
Гревс І. М. 6, 24, 36, 70, 105,
154, 167
Гресько М. М. 282
Грицак Я. Й. 184
Грінченко Б. 57
Гросман А. І. 136
Грушевський М. (211)
Гунчак Т. 59, 78, 144, 163
Дей О. І. 2, 5, 12, 17, 34, 56, 64,
73, 85, 92, 106, 119, 121, 127,
139, 160, 266
Дзюба І. М. 62, 79, 149, 164
Дивнич Ю. 227
Донцов Д. 185–191
Дорошенко Д. 192
Дражевська Л. 193, 194
Дубина М. 195, 202, 214
Дунай П. 196
Євдокименко В.Ю. 260
Жданова Р. С. 289
Житецький П. 197, (199)
Жуковський А. 57
Журавська І. Ю. 237
Задеснянський Р. 171
Задорожна Л. В. 296
Задорожна С. В. 198
Заїздний М. 54
Залесский Б. (102, 103)
Залеська–Онишкевич Л. 203
Залізняк М. К. 53, 137
Засенко О. Е. 2, 85, 266

- Зеленко Л. 199
Зеленський Б. (256)
Зінкевич О. 247
Зозуляк М. 200
Іванишин П. П. 201
Іванова Р. 172, 202
Іванченко Р. 19, 203
Ісаєвич Я. 66
Ігнатенко В. І. 296
Каревин А. 204, 205
Качкан В. А. 43
Кашуба М. В. 146
Кирилк Є. П. 206, 241, 250, 251, 261
Кистяковський Б. А. 6, 7, 24, 36, 70, 105, 154, 167
Кізик О. Д. 284, 285
Ковачев І. С. 104
Козуб Л. В. 207
Колеса Ф. М. 208
Комаров М. 287
Комишанченко М. П. 159, 209, 210
Кониський А. Я. 89, 211, 212
Кононенко П. П. 213
Копецька Н. 214
Король В. Ю. 215
Короткий А. В. 143, 216, 217
Коряк В. 218, 219
Корчак–Новицький Г. Т. 103
Косенко Ю. 59, 78, 144, 163
Костомаров М. (207), 90-92
Кравченко Є. Є. 284
Кремень В. Г. 60, 61, 108, 109, 145, 147
Куліш П. (178, 207)
Куца О. 222, 223
Куценко Л. 236
Кучинський М. В. 224–226
Лавров П. (2, 256)
Лавріненко Ю. 227
Левицький В. 228
Лепкій Б. (243)
Лисенко В. В. 2
Лисенко М. (198)
Лисенко О. Я. 2, 85, 199, 266
Литвинов В. 59, 78, 144
Лук М. 229
Лукич В. 30, 37, 228
Луначарський А. 230, 231, (275)
Луців Л. 232–234
Любар О. О. 60, 61, 108, 109, 145, 147
Маланюк Є. 235, 236
Малон Б. 237
Манецкий В. 135
Маркс К. (268, 272)
Мацько Л. 93
Милевский К. Н. 293
Мислович Н. М. 284
Мишанич О. 179
Мицкевич А. (221)
Міщук Р. С. 132, 140, 161
Навроцький В. (2), 155, 156, (280)
Наєнко М. К. 239, 240
Наливайко Д. 241, 295
Ніковська А. 242
Новиков М. І. 244, 245
Новиченко Л. М. 246
Огоновський О. (2), 20, (94)
Одарченко П. 247
Павлик М. 31, 32, 42, 43, 118, 249
Павличко С. 180, 181
Павлюк М. М. 250, 251, 279
Падалка О. С. 23, 71, 97
Панченко В. О. 19
Пахаренко В. 252
Петрик М. 131
Піпін А. Н. 9
Пільгук І. І. 253
Плевако М. 254
Погребенник В. Ф. 23, 71, 93, 97, 255
Полотай А. 256

- Попов П. М. 210
Прийма Ф. Я. 46, 257
Прісовський Є. 258, 259
Пронюк Є. В. 260
Птуха М. В. 261
Пустова Ф. Д. 262
Рева М. 263
Рижак Л. 164
Рильський М. (199)
Ріпецький С. 264
Річицький А. 265
Розмаран Р. 80
Романченко І. С. 2, 85, 261, 266–269
Росовецький С. К. 296
Русін М. Ю. 141, 162
Русов О. 270
Русова С. 271
Рябенко І. 272
Савченко І. 273
Сарана Ф. К. 281, 283
Світличний І. 274
Семеновська В. Л. 275
Семенюк Г. Ф. 296
Середа Р. 276
Сивоконь Г. 235
Скокан К. Є. 285, 286
Сліпушко О. 59, 62, 78, 79, 144, 149, 163, 164
Слюсаренко А. Г. 151
Смілянська В. Л. 277
Соколишин О. 278
Сольчаник Р. 81–83
Сохань П. 217
Спілка А. 20
Старицький М. (199)
Степняк–Кравчинський С. (40, 47, 257)
Стокан К. Є. 284, 285
Студинський К. 279
Тарасенко М. Ф. 141, 162
Тарахан–Береза З. 290
Терлецький О. (260)
Тихий П. 113
Толстоухов А. В. 117
Томенко М. В. 151
Труш (221)
Тупчинський П. Л. 291
Тургенєв І. С. (45, 49, 50, 98)
Ульяновський 143
Уманець М. 20
Федькович О. (10)
Федченко П. М. 58, 75, 107, 128
Филипович П. 292
Франко І. (2, 26, 50, 65, 66), 125, 137, 155, 170, 200, (221, 263, 277)
Хмельницький Б. І. (1, 39)
Ходорковський Л. 293
Чалый М. К. 294
Шаховський С. М. 55
Шашкевич (10)
Шубравський В. Є. 281, 297
Шурат С. 261
Ющук І. П. 19
Ящук П. Й. 42
Яворський Ю. (2)
Якімова А. 300
Якимович Б. 66
Яременко В. В. 43
Ястребов Ф. 301
Яшек М. 302, 303
Ящук В. 304

Зміст

Віктор Андрущенко, Володимир Погребенник

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ:
ПОСТАТЬ В ІНТЕР'ЄРІ ЧАСУ 5

Володимир Погребенник

ДРАГОМАНОВ ЯК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ..... 21

В. Ф. Погребенник

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ ЯК ШЕВЧЕНКОЗНАВЕЦЬ 51

Праці Михайла Драгоманова про Тараса Шевченка 65

Література про праці М. П. Драгоманова
з шевченкознавства..... 82

Іменний покажчик 98

Інформаційне видання

ДРАГОМАНІВСЬКА ШЕВЧЕНКІАНА

*Драгоманознавчі студії та бібліографічний покажчик
до 200-річчя від дня народження П. Т. Шевченка*

Упорядник – Тарасова Наталія Іванівна

*Наукові редактори – Погребенник Володимир Федорович,
д. філол. н.*

Савенкова Людмила Василівна, к. п. н.

*Бібліографічні редактори – Шаленко Галина Іванівна,
Зароднюк Вікторія Андріївна*

Комп'ютерне складання – Кадіна Олена Анатоліївна

Технічний редактор – Ветраченко Тетяна Миколаївна

Оригінал-макет – Меркулова Тетяна Степанівна

Підписано до друку 28 лютого 2013 р.

Формат 60x84/16 Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.

Умовн. друк. аркушів 6,37. Облік видав арк. 4,61.

Віддруковано з оригіналів

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова. 01030, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002

(044) 239-30-26

Інформаційне видання